

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, СОЦІОЛОГІЇ ТА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Ростислав Даниляк

Філософія:
курс лекцій
(для студентів спеціальностей факультету математики та інформатики)

Івано-Франківськ

2025

УДК 101.8 + 167

ББК 87я73

Д18

Рецензенти:

Гайналь Т.О., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Рохман Б.М., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

Розглянуто і рекомендовано до друку вченою радою факультету психології Карпатського національного університету імені Василя Стефаника. Протокол №3 від 23 жовтня 2025 року.

Даниляк Р.П.

Д18 Філософія: курс лекцій (для студентів спеціальностей факультету математики та інформатики). Івано-Франківськ: Б.в., 2025. 69 с.

В курсі лекцій до дисципліни «Філософія» вміщено тексти для самостійної підготовки студентів освітніх програм спеціальностей факультету математики та інформатики. До змісту також включено дефініції основних понять та термінів і рекомендована література до дисципліни.

УДК 101.8 + 167

ББК 87я73

© Даниляк Р.П., 2025

ЗМІСТ

Вступ	4
Лекція 1: Філософія як історичний тип світогляду.	5
Лекція 2: Антична філософія.	8
Лекція 3: Філософія Середніх віків та доби Відродження.	12
Лекція 4: Філософія Нового часу.	16
Лекція 5: Німецька класична філософія.	19
Лекція 6: Сучасна некласична філософія.	23
Лекція 7: Історія розвитку української філософії.	34
Лекція 8: Проблема буття у філософії.	39
Лекція 9: Проблема свідомості у філософії.	46
Лекція 10: Гносеологічні проблеми філософії.	50
Лекція 11: Проблеми людини, культури, суспільства та історії у філософії.	60
Література до курсу	69

ВСТУП

Предмет «Філософія» читається студентам четвертого курсу освітніх програм спеціальностей факультету математики та інформатики (зокрема, А4 Середня освіта (за предметними спеціальностями), F1 Прикладна математика, F6 Інформаційні системи і технології) та другого курсу (F3 Комп'ютерні науки). В межах лекційного викладу та семінарської практики з «Філософії» акцент робиться на історико-філософській складовій напрямів думки, а також на опрацюванні ключових ідей та понять, аналізі сучасних підходів до найважливіших філософських проблем.

Курс лекцій присвячено основним тенденціям, характерним для розвитку античної, середньовічної, ренесансної, новочасної (з особливим акцентом на німецькій класиці) філософії та особливостям сучасного етапу розвитку філософського осягнення світу, актуальному стану розвитку філософських уявлень про буття, свідомість, пізнання, метод, людину, культуру та цивілізацію, суспільство та історичний процес. Зміст семінарських занять цілком корелює з лекційним матеріалом, оскільки їхня мета полягає у поглибленому вивченні матеріалу, що, як передбачається, дозволить студентам виробити власну світоглядну позицію. Завдання, які покликані вирішити пропонована дисципліна, включають не лише засвоєння певних знань з таких галузей філософії, як історія філософії, онтологія, гносеологія, методологія, філософська антропологія, філософія культури та історії, соціальна філософія, але й набуття студентами вмінь самостійно шукати, опрацьовувати та узагальнювати інформацію з різних джерел, зберігати і примножувати моральні, культурні, наукові цінності, критично мислити, спілкуватися з представниками інших професійних груп та висловлювати свою точку зору на світоглядні питання. Такі вміння та навички узгоджуються із загальними компетентностями, набуття яких передбачене відповідними освітніми програмами спеціальностей факультету математики та інформатики.

Пропоновані тексти лекцій включають також визначення найважливіших понять до відповідних тем. Наявний список допоміжної літератури, використовуючи яку, студент зможе ґрунтовніше опанувати відповідний матеріал.

Лекційний курс розподілено тематично. Це зроблено з тією метою, щоб лекційний матеріал було легше адаптувати під можливі кількісні зміни в освітніх програмах (тривалість і частота аудиторної роботи, відмінності в кількості лекцій та семінарів для різних ОП тощо).

Лекція 1: Філософія як історичний тип світогляду.

1. Філософія та світогляд.
2. Спільне та відмінне у філософії та науки, філософії та мистецтва, філософії та релігії.
Найважливіші риси філософського знання.
3. Функції філософії. Система філософського знання.

Філософія та світогляд.

Поняття «філософія» походить від давньогрецьких слів «філео» – «любити» та «софія» – «мудрість», тому буквально «філософія» означає «любов до мудрості».

Однак, етимологія поняття (номінальне визначення) не дає відповіді на питання про сутність філософії, про специфіку діяльності філософа (тобто, реального визначення).

Частіше за все, при визначенні змісту поняття «філософія» відштовхуються від поняття «світогляд». Наприклад, поширеними визначеннями є наступні: «Філософія – це теоретична форма світогляду», або «Філософія – це пропозиції з приводу того, який може бути світогляд». На рівні буденної свідомості поняття «світогляд» і «філософія» часто виступають синонімами, хоча насправді їх слід розрізняти. Таким чином, слід визначити, що таке світогляд та як він співвідноситься з філософією.

Світогляд – це:

- А) узагальнена система поглядів людини та суспільства на світ в цілому та своє власне місце в ньому;
- Б) розуміння та оцінка людиною власного життя та діяльності, а також долі людства взагалі;
- В) сукупність узагальнених філософських, наукових, соціально-політичних, релігійних, естетичних, моральних та інших ціннісних орієнтацій, вірувань, переконань, ідеалів.

«Філософія» не тотожна поняттю «світогляд», тому що:

- «філософія» є вужчим поняттям, бо становить *теоретичне* ядро світогляду, займається *теоретичним* узагальненням та засвоєнням здобутків світогляду; проте, за глибиною та широтою охоплення світоглядних проблем філософія значно ширша за світогляд;
- світогляд передує філософії в індивідуальному розвитку людської свідомості та у розвитку людства взагалі;
- світогляд не займається осмисленням власної сутності; відповідь на питання про сутність світогляду дає філософія.

Світогляд є надзвичайно складним явищем, а тому, як і будь-яке складне явище, він може бути типологізованим, тобто, поділений на різновиди, типи. Типологія здійснюється за різними підставами, наприклад:

- за *носієм* світогляд може бути індивідуальним, груповим, суспільним;
- за *рівнем світобачення* та *усвідомлення* він може бути усвідомленим, неусвідомленим, буденним, філософським тощо;
- за *історичною епохою* світогляд типологізується як архаїчний (первісний), античний, середньовічний, сучасний тощо;

- за морально-ціннісними орієнтирами світогляд буває гуманістичний, егоїстичний, альтруїстичний, націоналістичний, ліберальний тощо.

Таким чином, філософія постає в якості теоретичної форми світогляду. Але в цьому відношенні їй необхідно відрізнити від інших, близьких до неї форм, – від релігії, мистецтва та науки, з якими філософія має як спільні, так і відмінні риси.

Спільне та відмінне у філософії та науки, філософії та мистецтва, філософії та релігії. Найважливіші риси філософського знання.

Філософія та наука мають такі *спільні* риси: дискурсивний тип мислення (логічний, впорядкований, аргументований, несуперечливий); наявність предмета та об'єкта, понять, законів, гіпотез, які розвиваються, критикуються тощо.

Відмінності між філософією та наукою: в науки чітко окреслений предмет дослідження, у філософії – ні; наука не має самосвідомості, тобто, шукає істинне знання, але не дає відповіді на питання, яке знання слід вважати істинним; наука не володіє таким ступенем узагальнення як філософія.

Філософія та мистецтво мають наступні *спільні* риси: дійсність подається через відношення людини до неї; усепроникність, відсутність заборонених тем; підкреслення важливої ролі людського самовідчуття та інтуїції.

Відмінності між філософією та мистецтвом: філософія акцентує на розумовому осягненні світу, а мистецтво – на емоційному переживанні; вихідним матеріалом філософії є поняття, а мистецтва – художній образ; дійсність, яку зображає мистецтво – умовна (фантастична), філософія претендує на показ реальної дійсності.

Філософія та релігія володіють такими *спільними* рисами: здійснюють життєву орієнтацію та дають відповідь на питання про сенс життя.

Відмінне між філософією та релігією: ядром релігії є авторитет, віра, абсолютність істини, тоді як ядром філософії – розуміння, доведення та контекстуальність істини; філософія є лише інтелектуальною формою світоосмислення, тоді як релігія є соціальним інститутом.

З цих відмінностей можна вивести найважливіші *рис* *філософського мислення*:

1. Воно має гранично широкий рівень узагальнення.
2. Є формою людського самоусвідомлення, мисленням під кутом зору людини.
3. Окреслює дійсність не лише з точки зору наявного, але й з точки зору належного.
4. Є головним чином мисленням про мислення, а не про іншу реальність.
5. Є внутрішньо пов'язаним, логічно послідовним, аргументованим та обґрунтованим.
6. Прагне поставити та розв'язати граничні, абсолютні проблеми людського життя.

Функції філософії. Система філософського знання.

Основні *функції* філософського знання:

1. Світоглядна – знаходження та обґрунтування життєвих орієнтирів, пріоритетів, цінностей.
2. Пізнавальна – знаходження орієнтирів пізнавальної діяльності, критеріїв пізнання.

3. Логічна – формування культури людського мислення.
4. Соціально-адаптивна – орієнтація у різноманітних проявах соціального життя, допомога у виробництві власної соціальної позиції.
5. Виховна – вироблення інтересу до самовиховання, потягу до самовдосконалення.
6. Критична – руйнування стереотипів, забобонів, пошук шляхів вдосконалення світу.

Існує досить велика кількість філософських дисциплін:

Онтологія, натурфілософія орієнтуються на філософське осмислення *світу* загалом, філософське розуміння *природи*.

Соціальна філософія, філософія історії, філософія культури займаються філософським осмисленням *суспільства* та *суспільної історії*.

Філософська антропологія – це філософська теорія *людини*.

Логіка, гносеологія, епістемологія, етика, естетика, історія філософії, аксіологія вивчають *свідомість* у її різноманітних проявах (наприклад, логіка – закони та форми мислення, гносеологія – людську здатність до пізнання, аксіологія – це філософська теорія цінностей тощо).

Ключові поняття теми:

1. Онтологія – філософська дисципліна, яка вивчає буття.
2. Гносеологія – філософська дисципліна, яка вивчає пізнання.
3. Аксіологія – філософська теорія цінностей.
4. Метафізика – світоглядно-методологічний принцип, згідно з яким світ у своїй основі є незмінним, єдиним і статичним.
5. Діалектика – світоглядно-методологічний принцип, згідно з яким світ у своїй основі є мінливим, багатоманітним і динамічним.
6. Логіка – філософська дисципліна, яка вивчає закони і форми мислення.
7. Етика – філософська дисципліна, яка вивчає мораль.
8. Естетика – філософська дисципліна, яка вивчає прекрасне.
9. Дискурсивний – впорядкований, послідовний, аргументований, обґрунтований, несуперечливий, доказовий. Тип мислення, притаманний філософії та науці.

Лекція 2: Антична філософія.

1. Загальні особливості, представники та ідеї періоду ранньої класики.
2. Висока класика античної філософії.
3. Період пізньої класики.

Загальні особливості, представники та ідеї періоду ранньої класики.

Поняття «античний» означає «давній» та стосується культури двох великих цивілізацій Стародавнього світу: давньогрецької та давньоримської. Історію європейської філософії прийнято починати саме з античності, оскільки саме в Давній Греції філософія вперше набула автономного характеру розвитку, відмежувавшись від інших форм діяльності, як от, релігійних вірувань, міфології, політичної діяльності тощо (чого не було у «старших» від давньогрецької Східних цивілізаціях, наприклад, Давній Індії, Давньому Китаї, Єгипті тощо, де філософські ідеї продукували священнослужителі, люди, які перебували на державній службі та інші).

Часовими рамками античної філософії є 7 (9) ст. до н.е. – 3 (6) ст. н.е. Виділяють три періоди розвитку античної філософії:

- період ранньої класики (натурфілософський, досократичний): 7 (9) – 5 ст. до н.е.;
- період високої класики: 5-3 ст. до н.е.;
- період пізньої класики (елліністичний, еллінізм): 3 ст. до н.е. – 3 (6) ст. н.е.

Для періоду ранньої класики характерні такі риси:

1. Пріоритет космологічної та космогонічної проблематики (тобто, природа є головним предметом дослідження – звідси й одне з найменувань періоду – натурфілософський).
2. Центральним питанням є питання архе – першопочатку, тобто, основи всього суцього.
3. Поява та оформлення двох світоглядно-методологічних позицій: метафізики та діалектики. Метафізика акцентує на тому, що світ у своїй основі є сталим, незмінним та єдиним, діалектика – на тому, що він є динамічним, мінливим та множинним.

Найважливішими представниками періоду були: представники Мілетської школи (Фалес, Анаксімен, Анаксимандр), Елейської школи (Ксенофан, Парменід, Зенон), Піфагор, Геракліт. Іноді до них додають ще й філософів-атомістів (Левкіпп та Демокріт).

Ідея, з якої починається розвиток античної філософії – це ідея першопочатку, тобто, деякої сутності, до якої можна звести усі спостережувані явища. Перші філософи з давньогрецького міста Мілет ототожнювали такий першопочаток з матеріальною речовиною (наприклад, для Фалеса це була вода, для Анаксімена – повітря, Анаксимандр називав такий першопочаток «апейрон», тобто, дещо невизначене та безмежне). Їхні міркування слід вважати філософуванням тому, що ставили собі за мету довести власну позицію, а не просто її висловити у вигляді переказу більш давньої міфологічної традиції.

Ідеї мілетців знайшли продовження у давньогрецького математика Піфагора (6 ст. до н.е.). Його заслугою перед філософією було, по-перше, запровадження самого поняття

«філософія» (попередники називали себе «дослідниками природи», тобто, «фізиками») та, по-друге, здійснення переходу від осмислення матеріальних першопочатків до аналізу абстрактних сутностей, якими для нього були числа. На думку Піфагора, першопочаток не матеріальною речовиною в тому сенсі, що він є не єдиним. Визначеність речам дають не самі першоречовини, а їхня пропорція (співвідношення), яка виражається числом. Така точка зору була дуже продуктивною для філософії, оскільки філософія теж цікавилася абстрактними сутностями, які йменує поняттями, схожість яких з числами полягає у їхній нематеріальності.

Представники Елейської школи відстоювали метафізичну позицію, у зв'язку з чим намагалися довести, що фіксовані органами чуття рух, множинність, зміна тощо є ілюзією, пов'язаною з недосконалістю самих органів чуття. Світ насправді є цілісним, єдиним та незмінним.

Протилежної, тобто, діалектичної, точки зору дотримувався Геракліт, для якого світ постає в образі річкового потоку, в який неможливо увійти двічі. Має місце постійні поєднання та зміна різних першопочатків (води, повітря, вогню, землі), які відбуваються не спонтанно, а відповідно до деякого закону (давньогрецькою «Логос»), який здатна збагнути людина, оскільки має розум («розум» давньогрецькою теж передавався словом «Логос»).

Нарешті, для представників атомізму речі постають як сукупності вічних неподільних матеріальних основ усього, що існує, – атомів, а появи та зникненню речей відповідають процеси з'єднання та розпаду атомів, з яких вони складаються. В цьому сенсі, світ є вічним, навіть попри те, що речі з'являються, розвиваються та зникають.

Загалом натурфілософія античності заклала основи самого філософування у Давній Греції, дозволила людській думці перейти від некритично-емоційного міфологічного способу осягнення світу до критично-раціонального філософського.

Висока класика античної філософії.

Період високої класики: 5-3 ст. до н.е.

Загальні особливості періоду:

1. Зміщення акцентів з вивчення природи на вивчення людини.
2. Поява великих філософських шкіл (Академія Платона, Лікей Аристотеля).
3. Поява великих систематизованих філософських вчень.
4. Поява нових філософських дисциплін (логіки, етики, естетики).

Найважливіші представники періоду високої класики: софісти (Протагор, Продік, Горгій, Гіппій та інші), Сократ, Платон, Аристотель.

Софісти – платні вчителі мудрості (навчали, зокрема, риторики, тобто, мистецтва красномовства та перемоги у суперечці). Головна теза софістів висловлена Протагором: «Людина – це міра всіх речей», тобто, всі наші ідеали, твердження про дійсність та істини мають *відносний* характер (людина сама визначає, що добре, а що – погано). Позиція софістів викликала осуд з боку давньогрецького суспільства, оскільки ставила під сумнів доцільність виконання державних законів (адже відповідно до принципу відносності софістів, те, що закон називає злом, може бути назване добром за певних обставин).

Сократ (469-399 рр. до н.е.) був одним із тих, хто виступив з критикою позиції софістів. Він твердив, що повинні існувати деякі абсолютні підстави нашого пізнання та

діяльності. До такої думки він прийшов, досліджуючи зміст естетичних та етичних понять (наприклад, ставлячи питання, чи існує прекрасне саме по собі, тобто, те, що робить прекрасними речі, які ми сприймаємо).

Платон (427-347 рр. до н.е.) як учень Сократа продовжив його роботу з пошуку абсолютних підстав пізнання та діяльності. Платон вважав, що існують світ мінливих (таких, що з'являються, розвиваються та зникають) речей і світ вічних та незмінних ідей. Кожній речі відповідає певна ідея, причому, речі виступають своєрідними «тінями» ідей. Згідно з Платоном, шлях надійного пізнання – це пізнання ідей.

Аристотель (384-322 рр. до н.е.), попри те, що був учнем Платона, виступив із критикою його точки зору. Згідно з Аристотелем, не існує окремого світу ідей (як вважав Платон). Існують реально тільки речі, а ідеї є лише нашими уявленнями про речі. Таким чином, шлях пізнання світу – це з'ясування внутрішньої будови та функціонування самих речей.

Період пізньої класики.

Пізня класика (елліністичний період, еллінізм): 3 ст. до н.е. – 3 (6) ст. н.е.

Еллінізм – це явище поширення давньогрецької культури за межі самої Греції, а також змішування елементів давньогрецької культури з елементами інших культур.

Особливості періоду:

1. Переважна більшість філософів цього періоду є епігонами, тобто, вони не створюють оригінальних філософських вчень, а продовжують некритично розвивати ідеї попередників (наприклад, Платона, Аристотеля та ін.).
2. Філософія еллінізму є еkleктичною, тобто, мислителі поєднують різноманітні елементи різних вчень, а не дотримуються єдиної лінії філософування.
3. Близький зв'язок філософії та релігії, взаємний вплив одне на інше.
4. Вихід на передній план етичних вчень (онтологічні, гносеологічні, соціальні та інші ідеї підпорядковані відповіді на питання: «Що слід робити людині?»).

Провідні філософські школи періоду еллінізму:

Стоїцизм – її представники (Сенека, Марк Аврелій, Епіктет) вважали, що світом керує деякий всезагальний закон – доля, діяти всупереч якому неможливо; тому завданням людини залишається збагнути власну долю та гідно виконати своє життєве завдання.

Скептицизм – скептики (Піррон, Агіппа, Секст Емпірик) дотримувалися принципу сумніву щодо можливостей людського пізнання дійсності; оскільки людина нездатна отримати надійне знання, їй слід бути байдужою до висловлювань про дійсність.

Епікуреїзм – найвідоміші представники (Епікур, Тит Лукрецій Кар) вбачали завдання філософії у тому, щоб навчити людину уникати страждань та позбавити її страху смерті; людині слід прагнути насолоди, яка розумілась як уникнення страждань.

Неоплатонізм – сучасники раннього християнства (Плотин, Порфірій, Прокл) розглядали світ як вияв деякого єдиного божества; етичним завданням людини постає прагнення повернутися до Єдиного, що є і початком, і завершенням усього.

Пізній період розвитку античної філософії характеризується тісною взаємодією з ідеями християнського віровчення, що згодом привело до появи середньовічної філософії.

Ключові поняття теми:

1. Автономний – самостійний, незалежний, окремий.
2. Натурфілософський – той, що стосується філософського осмислення природи.
3. Еллінізм – явище поширення давньогрецької культури за межі самої Греції у 3 ст. до н.е. – 3 ст. н.е., що супроводжувалося змішуванням елементів давньогрецької культури з елементами інших культур.
4. Космологія – наука, що займається проблемами космосу.
5. Релятивізм – світоглядно-методологічний принцип, згідно з яким наші знання, цінності, ідеали тощо можуть мати лише відносний характер (принцип відносності), але не абсолютний.
6. Скептицизм – світоглядно-методологічний принцип, згідно з яким людське пізнання не може претендувати на володіння знаннями. Назва однієї з філософських шкіл періоду еллінізму, яка закликала «утримуватися від суджень», які б стосувалися наших знань про світ.
7. Стоїцизм – світоглядний принцип, згідно з яким завданням людини є якнайкраще виконання власного призначення, яке від самої людини не залежить. Назва однієї з філософських шкіл періоду еллінізму.
8. Софіст – вчитель «мудрості» (риторики, філософії) у Давній Греції. В переносному сенсі слова – людина, датна довести будь-яке твердження, використовуючи будь-які мовні засоби.
9. Анамнезис – пригадування (у теорії пізнання Платона).
10. Епігон – несамостійний, неоригінальний послідовник певного вчення; людина, яка копіює стиль і проблематику визначних попередників.
11. Еклектизм – несистематизоване, хаотичне, випадкове поєднання неоднорідних елементів чого.
12. Фатум – доля (вихідне поняття філософії стоїків).

Лекція 3: Філософія Середніх віків та доби Відродження.

1. Світоглядні зміни при переході від античності до середньовіччя. Апологетика та патристика.
2. Схоластика та містика.
3. Філософія доби Відродження.

Світоглядні зміни при переході від античності до середньовіччя. Апологетика та патристика.

Часовими рамками середньовічної філософії вважають 2 (5) – 14 (16) ст. Початок цієї епохи пов'язаний з появою та утвердженням на території Римської імперії нового релігійного вчення, яке набуло назви «християнство». Оскільки філософія, яка ґрунтувалася на християнському віровченні, формувалась поступово та функціонувала впродовж кількох століть паралельно з пізньою античною філософією, початок філософії Середніх віків може іноді фіксуватися навіть у 6 ст., коли 529 р. в Афінах була закрита остання філософська школа античного типу (платонівська Академія). Час завершення епохи теж залежить від того, чи зараховують до Середніх віків добу Відродження, чи вважають її окремою сторінкою історії європейської філософії.

Перехід від античного до середньовічного світогляду відзначався суттєвими змінами. Відмінностями між античним та середньовічним світоглядом були такі:

Античний світогляд	Середньовічний світогляд
Політеїзм (віра в багатьох богів)	Монотеїзм (віра в єдиного бога)
Бог є частиною природи, або уособленням природних стихій	Бог є духовною сутністю, яка перебуває за межами світу
Космос, природа – загальні умови існування богів і людей	Природа не має власної сутності і не може існувати без божественного впливу
Людина спирається у своїх вчинках на знання	Людина спирається у своїх вчинках на віру
Переважання тілесного над духовним	Переважання духовного над тілесним
Світогляд в основному космоцентричний – людина є частиною космосу, а отже, загальні властивості космосу поширюються на людину	Світогляд в основному теоцентричний – бог є творцем та гарантом буття, в тому числі, й людського

Виділяють три періоди розвитку середньовічної філософії:

- період апологетики та патристики (2-8 ст.);
- період схоластики та містики (9-14 ст.);
- період пізньої схоластики (14-16 ст.).

Формування середньовічної філософії почалося з явища апологетики. Апологетика (апологети як її представники) займалася захистом християнського віровчення та способу життя християн від нападів з боку язичницьких ідеологів та філософів, які були носіями античної мудрості, в основі якої лежала логіка та здоровий глузд, та з боку римської адміністрації.

Апологетика мала два напрями:

- негативний, представники якого (Татіан, Тертулліан, Арнобій) вважали, що християнам слід відкинути античну філософію, оскільки язичницька філософія та християнські «істини» є несумісними;
- позитивний, представники якого (Юстин Мученик, Афінагор, Климент Олександрійський, Оріген) вважали, що здобутки античної (язичницької) філософії можна та потрібно використовувати для обґрунтування християнських «істин».

В подальшому саме другий напрям одержав поширення та став засновком для патристики. Патристика – вчення так званих «Отців Церкви», тобто, авторитетних церковних діячів, які створили християнську догматику (перелік найважливіших «істин» (Догмат про Святу Трійцю, Догмат про Богородицю тощо), які визнають християни), використовуючи здобутки античної філософії (зокрема, платонізму та неоплатонізму, стоїцизму). Найважливішими представниками патристики називають: Василя Великого, Григорія Нисського, Григорія Назіаніна, Августина Аврелія.

Схоластика та містика.

До 9 ст. вже було остаточно узгоджено та закріплено догматику християнської церкви, а сама вона проникла у всі сфери громадського та особистого життя, не потребуючи більше захисту та аргументованого обґрунтування. Тому завдання християнських мислителів змінилися.

Два ключових питання, які підіймалися та активно обговорювалися у цей час:

- питання богопізнання: чи здатна людина пізнати бога і як вона це може зробити?
- питання універсалій: чи існують реально загальні поняття?

Перше питання отримувало відповідь з двох точок зору:

- схоластика наполягала на тому, що людина здатна наблизитися до межі, з якої починається безпосереднє пізнання бога, використовуючи розум та логіку. Формулою схоластики було: «Розумію, щоб вірити». Найважливішими представниками схоластики були: Еріугена, Ансельм Кентерберійський, П'єтро Даміані.
- містика наполягала на тому, що розум веде лише до гріха, а бог відкривається лише на шляху віри та емоційного переживання (любові, самозречення тощо). Формулою містики було: «Вірю, щоб розуміти». Найважливішими представниками містики були: Франциск Асизький, Бернар Клервоський, Джованні Бонавентура.

У 13 ст. Тома Аквінський спробував узгодити ці дві крайні позиції у своєму вченні, яке одержало назву «гармонія віри та розуму». Він твердив, що існують три типи істин: істини, які пізнаються розумом, істини, які осягаються вірою, істини, які підлягають і розуму, і вірі. В останньому випадку, вважав філософ, перевагу слід надавати вірі. Пізніше ця точка зору стала офіційною філософською позицією римо-католицизму, та залишається такою досі.

На друге питання також були дві протилежні відповіді:

- реалізм (Ансельм Кентерберійський, Бернар Клервоський) наполягав, що універсалії (загальні поняття) є реальними ідеями-взірцями, згідно з якими бог творить речі світу.
- номіналізм (Росцелін, П'єр Абеляр) наполягав, що універсалії – це лише імена для одиничних речей; реально існують тільки речі, а універсалії – в людській уяві.

Особливістю останнього періоду розвитку середньовічної філософії (14-16 ст.) була спроба оновити філософію шляхом вилучення з неї зайвих теоретизувань та

включення до її змісту здобутків природничого та логіко-математичного знання. В цей час працювали Роджер Бекон, Йоан Дунс Скот, Вільям Оккам.

В цей же період часу в Італії почав виявлятися зразок принципово нового світоглядного знання, який дослідники називають «ренесансним».

Філософія доби Відродження.

Відродження (Ренесанс) (14-16 ст.) вважається перехідною епохою, маючи спільні риси як із середньовічним світоглядом (тобто, зберігається християнська світоорієнтація), так і зі світоглядом Нового часу (оскільки характеризується орієнтацією на науку, домінуванням індивідуального над загальним, яке знаходить прояв у пошануванні індивіда-митця тощо).

Назва «Відродження» походить від явища відродження [інтересу] до культурної спадщини античності – перш за все, у мистецтві та мисленні.

Рисами ренесансного світогляду є:

1. Визнання реальної цінності природи та земного життя людини.
2. Розгляд світу і природи як розумного творіння Бога.
3. Людина вважається найвищим творінням Бога (з цим пов'язане явище гуманізму).
4. Акцентування того, що людина здатна досягнути процес творіння, наслідуючи Творця.

Провідними напрямками доби Відродження прийнято вважати:

1. Гуманізм (антропоцентричний), зміст якого зводиться до піднесення значущості людини, твердження про цінність не лише потойбічного, але й земного її життя. Головні представники: Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарка, Лоренцо Валла та ін.
2. Платонізм (онтологічний та пантеїстичний), що передбачав відродження інтересу до ідей Платона і неоплатоніків, їхнє переосмислення на ґрунті пантеїстичного принципу, тобто, ототожнення Бога і природи (світу). Серед головних представників: Ніколаус (Микола) Кузанський, Марсіліо Фічіно, Джованні Піко делла Мірандолла та ін.
3. Натурфілософія, тобто, філософське дослідження природи та цікавість до природничонаукового знання. Найважливіші представники: Леонардо да Вінчі, Микола Коперник, Галілео Галілей, Джордано Бруно, Бернардіно Телезіо та ін.
4. Соціальна філософія як зацікавленість філософським осмисленням соціальних, політичних, а також антропологічних проблем; часто поставала у побудові так званих «утопій». До представників належать: Еразм Роттердамський, Томас Мор, Томазо Кампанелла, Нікколо Макіавеллі, Мішель Монтень.

Іноді також ведуть мову про епоху пізнього Відродження як процес поширення ідей на північ Європи (Франція, Німеччина, Нідерланди), починаючи з кінця 16 ст.

Ключові поняття теми:

1. Теоцентризм – світоглядний принцип, згідно з яким Бог є джерелом і гарантом буття.
2. Теологія – богослов'я, наука про Бога.
3. Монотеїзм – віра в єдиного Бога.
4. Політеїзм – віра в багатьох Богів.

5. Схоластика – напрямок середньовічної філософії, який визнавав розум важливим інструментом Богопізнання. В переносному значенні слова – заплутане, часто зайве та безплідне розумування.
6. Містика – напрямок середньовічної філософії, який вважав віру єдиним інструментом Богопізнання.
7. Патристика – (від латинського «отець, батько») – напрямок середньовічної філософії, сукупність праць так званих Отців Церкви, які використали здобутки античної філософії для обґрунтування християнських догматів.
8. Апологетика – (від грецького «захист») – напрямок середньовічної філософії, для якого характерний захист християнського віровчення від опонентів-язичників.
9. Символ віри – перелік основних догматів християнства, істин, у які вірять християни («Вірую в Єдиного Бога-Отця...»).
10. Пантеїзм – світоглядний принцип, згідно з яким Бог та природа (світ) ототожнюються.
11. Ренесанс – Відродження.
12. Гуманізм – світоглядний принцип, який полягає у визнанні цінності людської особи, її права на вільний розвиток та повагу гідності.
13. Антропоцентризм – світоглядний принцип, згідно з яким людина є центром та найвищою метою Всесвіту.

Лекція 4: Філософія Нового часу.

1. Особливості епохи та світогляду Нового часу.
2. Методологічні ідеї Ф.Бекона та Р.Декарта.
3. Філософія доби Просвітництва.

Особливості епохи та світогляду Нового часу.

Особливості *періоду* Нового часу:

1. За соціальним змістом: період утвердження в Європі так званих «буржуазних» суспільних відносин, тобто, переміщення центрів виробничого, культурного, соціально-політичного життя у міста.
2. Індустріальна революція та, в першу чергу, поява масового машинного виробництва.
3. Явище атомізації індивідів, тобто, зменшення залежності окремої людини від малих, середніх та великих суспільних відносин.
4. Завершення епохи великих географічних відкриттів та зміщення діяльності на впорядкування вже обжитих геополітичних просторів, що знаходить вияв у формуванні національних держав, конституційних процесах та буржуазних революціях.
5. Інтенсивний розвиток науки та мистецтва.

Риси *світогляду* періоду Нового часу:

1. Світ починає розглядатися як об'єкт, на який спрямована діяльність людини-суб'єкта.
2. Світ уявляється як добре узгоджений складний механізм, закони функціонування якого здатна збагнути людина.
3. Активізм: людина повинна активно перетворювати середовище своєї життєдіяльності, щоб зробити його оптимальним.
4. Раціоналізм: утвердження цінності розуму та бачення його в якості принципу розвитку та функціонування природи, суспільства та мислення.
5. Ідея прогресу: історія суспільства розвивається від простого до складного, від менш досконалого до більш досконалого.
6. Філософія близько взаємодіє з наукою (тому філософія Нового часу починається з розвитку методологічної проблематики).

Методологічні ідеї Ф.Бекона та Р.Декарта.

Саме з огляду на інтенсивний розвиток науки, передусім, природознавства, на перший план в роздумах філософів виходить проблема методу. Річ у тім, що аристотелівська логіка, яка успішно використовувалась упродовж багатьох століть як інструмент пізнавальної діяльності, перестала задовольняти дослідників-природознавців, оскільки була придатна лише для *аналізу* вже наявного знання, тоді як наука потребувала адекватного методу *отримання* нового знання.

Методологія як філософська дисципліна, яка займається розробкою та оцінкою методів, виконувала, по суті, замовлення науки Нового часу. Оскільки провідні філософи Нового часу були водночас природодослідниками, вони самі потребували адекватного методу пізнання та розробляли його відповідно до своїх світоглядних позицій.

Першими філософами, з ким пов'язують початок новочасного філософування, були британський мислитель Френсіс Бекон (1561-1626) та французький дослідник Рене Декарт (1596-1650). Спільним для них є пошук адекватного методу пізнавальної діяльності.

Ф.Бекон за світоглядними переконаннями був прихильником *емпіризму* – філософської позиції, згідно з якою джерелом нашого пізнання є, передусім, *чуттєвий досвід*. Оскільки органи чуття можуть фіксувати лише конкретне та матеріальне (речі, явища та процеси), він вважав пріоритетним методом побудови наукового знання *індукцію*, тобто, рух пізнання від спостереження *конкретних* явищ до їхнього узагальнення, що мало наслідком отримання *загальної* закономірності або закону.

Р.Декарт за світоглядними переконаннями був прихильником *раціоналізму* – філософської позиції, згідно з якою джерелом нашого пізнання є, передусім, *розум*. Оскільки розум містить максимально узагальнені й водночас гранично прості ідеї, які не потребують доведення в силу власної очевидності та є вродженими, а не набутими впродовж життя, він вважав пріоритетним методом побудови наукового знання *дедукцію*, тобто, рух пізнання від *загальних* ідей до опису *конкретних* явищ.

Такі відмінності в позиціях були не тільки наслідком різних світоглядних позицій їхніх авторів, але й того, що Ф.Бекон тяжів до природничого ідеалу наукового пізнання (для якого характерним в період Нового часу була саме узагальнення в законі спостережуваних за допомогою органів чуття явищ), а Р.Декарт – до математичного ідеалу (для якого характерний саме аксіоматико-дедуктивний спосіб побудови теорії, в якій конкретні випадки доводяться на основі їхнього прямого зв'язку з вихідними незаперечними й очевидними закономірностями).

Філософія доби Просвітництва.

Просвітництво – явище, яке було започатковане у 18 ст. у Франції; громадський рух, спрямований на поширення знань серед певних соціальних груп з метою вирішення соціальних, політичних, економічних та інших проблем на тій підставі, що прогрес суспільства забезпечується прогресом людського розуму.

Представники Просвітництва: Вольтер, Д.Дідро, Ж.-Ж.Руссо, Ш.Монтеск'є, К.А.Гельвецій, П.Гольбах, Ж. де Ламетрі, Ж.А.Кондорсе.

Найважливіші ідеї:

1. Суспільний розвиток залежить від географічних факторів, наприклад, клімату, наявності корисних копалин тощо (Ш.Монтеск'є).
2. Вимога політичної та правової рівності людей, критика соціальної нерівності.
3. Ідея суспільного договору: суспільство (держава) постає внаслідок домовленості, укладеної в доісторичний період людьми, які вирішили пожертвувати частиною своєї свободи заради миру та безпеки співжиття.
4. Історія – це прогресивний розвиток (рух вдосконалення), рушієм якого виступає людський розум.

Ключові поняття теми:

1. Атомізація – зменшення взаємозалежності між складовими частинами чечого (наприклад, між людьми у суспільстві).
2. Дедукція – метод дослідження, при якому пізнання рухається від найбільш загальних та максимально простих ідей (тверджень) до окремих явищ, рух від загального до одиничного.
3. Індукція – метод дослідження, при якому пізнання рухається від окремих явищ до загальних тверджень, рух від одиничного до загального.
4. Прогрес – рух від простого до складного, від менш досконалого до більш досконалого.
5. Емпіризм – світоглядно-методологічний принцип, згідно з яким джерелом наших знань про світ є досвід.
6. Раціоналізм – світоглядно-методологічний принцип, згідно з яким джерелом наших знань про світ є розум.
7. Буржуазний – той, що пов'язаний із містом, міський.
8. Методологія – сукупність методів, а також філософська дисципліна, яка вивчає методи.
9. Агностицизм – світоглядно-методологічний принцип, згідно з яким людське пізнання не може претендувати на володіння достовірними та цілком правильними знаннями.
10. Субстанція – підстава, те, що лежить в основі світобудови.
11. Монізм – світоглядно-методологічний принцип, згідно з яким існує лише одна субстанція, до якої можна звести всі явища світу (наприклад, Бог).
12. Плюралізм – світоглядно-методологічний принцип, згідно з яким існує безліч субстанцій, які не можна звести до єдиної основи.
13. Дуалізм – світоглядно-методологічний принцип, згідно з яким існує дві субстанції (наприклад, матеріальна і духовна).
14. Просвітництво – явище, яке було започатковане у 18 ст. у Франції; громадський рух, спрямований на поширення знань серед певних соціальних груп з метою вирішення соціальних, політичних, економічних та інших проблем на тій підставі, що прогрес суспільства забезпечується прогресом людського розуму.

Лекція 5: Німецька класична філософія.

1. Принципи німецької класичної філософії. Філософія І.Канта.
2. Філософська система Г.Гегеля.
3. Антропологічний принцип у філософії Л.Феєрбаха.

Принципи німецької класичної філософії. Філософія І.Канта.

Німецьку класичну філософію прийнято виділяти в *окремий* етап розвитку новочасної філософії, бо:

- вона увібрала найважливіші досягнення всієї попередньої європейської філософії, починаючи з античності;
- піднесла на новий рівень формулювання та вирішення основних проблем попередньої філософської традиції.

Принципи, запроваджені німецькою класичною філософією в науку та філософію:

1. Принцип активності (діяльності): в основі всіх знань, понять та думок лежить людська активність.
2. Принцип системності знання: будь-яке знання одержує своє обґрунтування та достовірність лише в системі знання.
3. Принцип розвитку: у світі все пов'язане через розвиток.
4. Принцип рефлексії: розвиток пізнання відбувається через рух від неусвідомленого до усвідомленого, від часткового усвідомлення до повного і так далі.

Представники німецької класичної філософії: Іммануїл Кант (1724-1804), Йоганн Готліб Фіхте (1764-1814), Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг (1775-1854), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831), Людвіг Андреас Феєрбах (1804-1872).

У творчості І.Канта виділяють три періоди:

- докритичний (1750-60-ті рр.). Напрямок діяльності: спроба пояснення походження світів, виникнення небесних тіл та причини їх руху. Здобуток цього періоду – це формулювання небулярної (від латин. «nebula» – «туман») космогонічної гіпотези: Сонячна система є продуктом охолодження газової туманності (таким чином на космічні процеси поширюється еволюція). Головна праця цього періоду: «Всезагальна природна історія та теорія неба»

- критичний (1770-80-ті рр.). Напрямок діяльності: дослідження пізнавальних здатностей розуму. Здобуток цього періоду – формулювання ідеї «коперніканського перевороту» у філософії: знання є результатом людської активності, а не пасивним перенесенням речей в інтелект. Головні праці цього періоду: «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика здатності розуму».

- антропологічний (1790-ті рр.). Напрямок діяльності: з'ясування питання про те, чи зможе людина за реальних життєвих умов здійснити власне призначення. Головна праця цього періоду: «Антропологія з прагматичного погляду».

Сутність кантівського «коперніканського перевороту»: І.Кант «перевернув» співвідношення «людина-світ» у пізнанні, тобто, якщо до Канта вважалося, що світ (об'єкт) активно діє на пасивну людину (суб'єкта), то німецький філософ доводить, що

образ об'єктивного світу (знання) є результатом активності, притаманної людській свідомості. Таким чином, вихідним пунктом пізнання виявляється не об'єкт, а суб'єкт.

У зв'язку з цим Кант розглядає структуру пізнавального процесу, відповідно до якої виділяє три джерела нашого знання про світ:

- чуття, через які дійсність надається людині у неупорядкованому вигляді;
- розсудок, апріорні (ті, що передують будь-якому досвіду, тобто, самі не є похідними від чуттєвого пізнання) форми якого (наприклад, кількість, відношення) дозволяють впорядкувати сприйняття дійсності;
- розум, ідеї якого визначають сам спосіб впорядкування категорій розсудку. Ідеї розуму формулюються у вигляді так званих «антиномій», тобто, парних тверджень, які взаємно заперечують одне одного та не можуть бути виведеними із самого досвіду (наприклад, твердження «Світ безмежний у просторі та часі» та «Світ має просторово-часові межі»). Останнє означає, що відмінності у світосприйнятті визначаються тим, що різні індивіди приймають «на віру» (через неможливість емпіричної перевірки) той чи інший набір ідей, що, у свою чергу, визначає той чи інший спосіб впорядкування категорій розсудку, які оформлюють з чуттєвих даних образ світу в свідомості.

Таким чином, можна зробити висновок, що у філософії І.Канта відбулося становлення та розгортання принципу активності, що також знайшло продовження у творчості деяких інших представників німецької класичної філософії.

Філософська система Г.Гегеля.

Головною заслугою Г.Гегеля перед філософією вважають вдалу спробу побудови *системи* філософського знання, тобто, такого вчення, всі складові частини якого (наприклад, уявлення про буття, про пізнання, про людину, про мораль тощо) пов'язані єдиним світоглядним принципом або поняттям.

Для Гегеля таким принципом, який лежить в основі його філософського вчення, є принцип поступового розгортання змісту та визначень основи всього сущого, яку він називає «Абсолютна ідея» (тобто, світ на рівні будь-якої своєї складової виявляється окремим аспектом розгортання Абсолютної ідеї). Таке розгортання постає як саморозвиток, внутрішня активність Абсолютної ідеї, джерелом якого є наявність внутрішніх суперечностей у її змісті. Гегель, таким чином, виявляється прихильником *діалектичної* позиції, відповідно до якої речі, явища та процеси постають через єдність та боротьбу протилежностей у їхньому змісті, завдяки чому світ є *динамічним*, а не статичним.

Абсолютна ідея тлумачиться Гегелем як:

- а) субстанція, тобто, єдина підстава всього сущого;
- б) суб'єкт, тобто, єдиний універсальний чинник усіх форм буття;
- в) світовий дух (або світовий розум), тобто, раціональна основа функціонування всього.

Виходячи з характеристик Абсолютної ідеї, стають зрозумілими основні принципи гегелівської філософії:

- принцип тотожності мислення та буття (оскільки буття є розгортанням Абсолютної ідеї, а вона, у свою чергу, інтелектуальне утворення);

- принцип розвитку (динаміка поширюється на усе; світ у своїй основі є мінливим, таким, що перебуває в постійному становленні);
- принцип всезагального зв'язку (все пов'язане зі всім через розвиток, будь-яка річ, явище та процес є одним із аспектів виявлення змісту Абсолютної ідеї).

Системність гегелівського філософського вчення знаходить також вияв у способі, в який німецький філософ його викладає. А саме, першою працею, яка лягла в основу філософської системи, стала опублікована 1807 року «Феноменологія духу», в якій Гегель здійснює *загальний опис* циклу розвитку Абсолютної ідеї, конкретизуючи етапи такого розвитку в наступних працях: «Філософія природи» (природа розглядається як етап розгортання Абсолютної ідеї), «Філософія історії» (історія постає етапом розгортання Абсолютної ідеї), «Філософія релігії», «Наука логіки» тощо.

Попри високу оцінку філософської системи Гегеля сучасниками та нащадками (зокрема, ближче до кінця життя філософа його філософське вчення було визнане в якості офіційної філософії Пруської держави, а також породило велику кількість послідовників і тих, хто вибудовував власне вчення, відштовхуючись позитивно або негативно від ідей гегелівської філософії), дослідники відзначають певні недоліки, які притаманні вченню німецького класика. Недоліками їх йменують з огляду на, передусім, соціальні висновки, які можна було зробити з ключових тверджень Гегеля. Такими недоліками називають:

а) панлогізм: розумові конструкції домінують над дійсністю (зокрема, деякі дослідники відзначають факти спрощення, схематизації та навіть викривлення, притаманні гегелівському розумінню природи, викладеному у праці «Філософія природи», допущені автором заради «кращого» узгодження з принципами функціонування Абсолютної ідеї). Приймаючи принцип «Те, що розумне, є дійсним, а дійсне, – розумним», Гегель, фактично, виправдовував існування будь-якого факту (в тому числі, соціальної несправедливості, політичної несвободи, військового й державного насильства тощо);

б) телеологізм: визнання того, що історія має свою мету (цей принцип пізніше взяли на озброєння марксисты, які оголосили завершальним етапом історії побудову комуністичного суспільства засобами класової боротьби, в якій клас експлуататорів виявляється фактором штучного стримування настання комунізму та, отже, заслуговує на знищення);

в) підпорядкування індивідуального загальному: дещо одержує свою цінність лише тією мірою, якою є частиною загального (що ставить під питання позицію гуманізму як визнання цінності будь-якого індивіда).

Таким чином, німецька класична філософія, з одного боку, стала найбільш довершеною формою класичного способу філософування, але, з іншого боку, водночас і останньою, поступившись некласичній парадигмі, розвиток якої триває і досі.

Антропологічний принцип у філософії Л.Фоєрбаха.

Л.Фоєрбах був одним із учнів Г.Гегеля, але його власна філософська еволюція призвела до критики гегелівських ідей та, в подальшому, до спроби побудови філософського вчення, яке ґрунтувалося б на нових – некласичних – принципах. Тому більшість дослідників вважають Фоєрбаха останнім представником не тільки німецької класичної філософії, але й класичної філософії загалом.

Фоєрбах критикував гегелівську систему, насамперед, з матеріалістичних позицій, тобто, наполягаючи на тому, що вихідна субстанція не є ідеальною (як Абсолютна ідея Гегеля), а в основі світу лежать матеріальні процеси та взаємодії.

Фоєрбах назвав гегелівську філософію «логізованою теологією», кажучи тим самим, що Гегель на місце Бога поставив інтелектуальне утворення, яким є Абсолютна ідея. На цьому ґрунті Фоєрбах приступив до критичного філософського розгляду сутності релігії як такої, внаслідок чого прийшов до висновку, що релігія:

- а) втілює віковічні людські мрії та ідеали;
- б) змальовує досконалий світ;
- в) виконує функції компенсації людської недосконалості.

Врешті-решт, Фоєрбах висловлює думку, що релігія є вираженням власної сутності людини, а тому слід звеличувати не деяку досконалу істоту, а саму людину. Як наслідок, справжньою філософією може бути лише антропологія, тобто, вчення про людину.

Тяжіння Фоєбаха до неklasичної парадигми філософування знаходить вияв, зокрема, у тому, що німецький мислитель відмовляється від тенденції класичної філософії зводити людську сутність до розуму. Фоєрбах не заперечує, що людина є істотою розумною, але не розглядає її як істоту *тільки* розумну. На його думку, сутнісними силами людини, тим, що робить її людиною, окрім розуму, є також воля і почуття. Останні дві складові людської природи неодноразово ставали предметом розгляду у багатьох представників неklasичної філософії (наприклад, А.Шопенгауера, представників «філософії життя» тощо).

Зважаючи на акценти, які зробив Фоєрбах, дослідники часто йменують його філософську позицію «антропологічним матеріалізмом».

Таким чином, німецька класична філософія, з одного боку, стала найбільш довершеною формою класичного способу філософування, але, з іншого боку, водночас і останньою, поступившись неklasичній парадигмі, розвиток якої триває і досі.

Ключові поняття теми:

1. Априорний – додосвідний, позадосвідний.
2. Апостеріорний – той, що отриманий досвідним шляхом.
3. Категорії – найзагальніші поняття (наприклад, «час», «простір»).
4. Синтез – з'єднання елементів чечого (протилежне до аналізу).
5. Абсолютний – ні від чечого не залежний.
6. Антропологія – наука про людину.

Лекція 6: Сучасна некласична філософія.

1. Відмінності між класичною та некласичною філософією. Філософські ідеї А.Шопенгауера та С.Кіркегора.
2. Некласична філософія 19 ст.
3. Особливості сучасної некласичної філософії. Класифікація напрямків.

Відмінності між класичною та некласичною філософією. Філософські ідеї А.Шопенгауера та С.Кіркегора.

Німецька класична філософія впродовж першої половини 19 ст. визнавалася беззаперечною законодавицею інтелектуальної моди, а концепція Г.Гегеля навіть була визнана ще за життя офіційною філософією, обов'язковою для вивчення німецькою молоддю. Однак, після раптової смерті Г.Гегеля у 1831 р. серед філософів запанувала розгубленість з приводу шляхів подальшого розвитку філософської думки. Система Гегеля бачилася настільки досконалою у своїй довершеності та завершеності, що європейським інтелектуалам здавалося можливим лише незначною мірою уточнювати його ідеї.

Втім, ще за життя Г.Гегеля плідно працювали філософи, які виступали з принципово інших світоглядних позицій, ніж німецькі класики. Більше того, навіть у працях деяких представників німецької класичної філософії (зокрема, Ф.Шеллінга та Л.Феєрбаха) відбувався своєрідний світоглядний «дрейф» у бік комплексу ідей, які лягли в основу нової інтелектуальної парадигми – некласичної філософії.

Некласичні ідеї у 19 ст. поставали у працях представників Романтизму (Новалиса, братів Шлегелів, Ф.Шлегеля та ін.), А.Шопенгауера, С.Кіркегора. Поступово завойовуючи популярність у читачів, праці мислителів, які рухалися маргінальним (в порівнянні з німецькою класикою) шляхом, вплинули на постання феномену, який полягав у випереджанні соціальних змін інтелектуальними ідеями всередині – другій половині 19 ст., тобто, суспільство «не встигало» за новизною ідей, та змогло сповна оцінити їх лише на межі 19 та 20 ст., а то й у першій третині 20 ст.

Відмінність між класичною та некласичною парадигмами мислення може бути встановлена за двома головними підставами – тлумачення буття та оцінка значущості розуму.

Якщо класична філософія наполягала на цілісності та самодостатності буття, його незалежності від свідомості, то для некласичної філософії буття поставало як таке, що сприймається людиною, досвід буття виявлявся розділеним між різними свідомостями.

Розум визнавався класичною філософією найвищою цінністю та людською здатністю, яка домінує у психічній діяльності та відповідно до якої людина здатна організувати своє життя на індивідуальному та суспільному рівнях. Розум оцінювався як ефективний інструмент побудови досконалого суспільства, вирішення всіляких соціальних, політичних, економічних проблем. Натомість некласична філософія, не заперечуючи в цілому людської розумності, наполягала на домінуванні ірраціональних чинників у психічній діяльності, що мало своїм наслідком заперечення провідної ролі розуму в

організації людиною своїх взаємин з буттям. Не дивно, що представники неklasичної філософії не поділяли пізнавального та перетворювального оптимізму класиків, вважаючи, що розум не допоможе людині досягти соціальної, політичної чи іншої гармонії.

Також, якщо класична філософія прагнула абсолютного знання, однозначного тлумачення, системної впорядкованості, яку прагнула відшукати, вбачаючи єдину та незмінну сутність за мінливими та різноманітними явищами, то неklasична у своїх побудовах демонструвала принципову відносність наших уявлень про дійсність, можливість плюралізму трактування та дискретності (в сенсі неповноти) знання, наполягаючи на тому, що спроби звести різноманітні явища до єдиної сутності неминуче спрощують та спотворюють образ дійсності.

Першими філософами, в яких згадані риси неklasичного мислення набули окреслення, були німецький мислитель Артур Шопенгауер та данський письменник і дослідник Сьорен Ааб'є Кіркегор (часто також К'єркегор).

А.Шопенгауер (1788-1860), автор праць «Світ як воля та уявлення» (перший том – 1819, другий – 1844), «Про волю в природі» (1836), «Про основу моралі» (1841), «Дві основні проблеми етики» (1841), ще замолоду переживаючи особисту образу на Г.Гегеля (з яким безуспішно намагався конкурувати за увагу студентів Берлінського університету), поставив собі за мету побудувати філософське вчення на принципово інших – не раціональних – принципах.

Назва першої праці автора містить в собі дві провідні ідеї його філософії. По-перше, світ постає не як самодостатня сутність, а як уявлення суб'єкта про нього. Те, що ми йменуємо світом, є, насправді, позначене цілковитою обумовленістю суб'єктом та існує тільки для суб'єкта. Друга теза Шопенгауера окреслює світ як волю. На противагу до класичної філософії, яка вбачала у світобудові раціональний задум, відповідність її принципам розуму, акцент німецького дослідника робиться на тому, що таким першопочатком та абсолютom, відповідно до якого побутує світ, є воля як позараціональне, що має різні форми виявлення (від непоборних людських бажань до тваринних інстинктів та, навіть, стихійних природних сил).

С.Кіркегор (1813-1855), автор праць «Або...або» (1843), «Страх і тріпотіння» (1843), «Поняття страху» (1844), «Філософські крихти» (1844), «Хвороба до смерті» (1849), подібно до Шопенгауера, керувався особистісними мотивами у своїй критиці класичної спадщини.

Найважливішими поглядами С.Кіркегора є:

- першим та єдиним предметом, гідним вивчення філософії, є людське неповторне існування. Тим самим Кіркегор заперечує практику класичної філософії вивчати людську сутність, яка зводила все розмаїття людського існування до буття «чистого» (в сенсі незабарвленого соціальними, етнічними, статевими, особистісними та іншими характеристиками) розуму;
- попри те, що більшість людей живуть звичайним повсякденним життям, «як усі», кожна людина може послідовно пройти три стадії життєвого шляху (або зупинитися на одному з них), які філософ називає «естетичною», «етичною» та «релігійною». Важливо відзначити, що перехід з однієї стадії до наступної здійснюється під впливом позараціональних мотивів (наприклад, «естетиком» керує бажання переживати все нові й нові емоційні стани), а також характеризується поступовим зростанням виявів людської індивідуальності (наприклад, символом «релігійного» етапу Кіркегор вважає

Старозавітного Авраама, для якого особистісний зв'язок з Богом, що вимагає принести в жертву єдиного сина, є значно важливіший, ніж очікуваний після здійснення такого акту розрив із соціальною групою, частиною якої були Авраам з Ісааком).

Започатковані згаданими філософами неklasичні ідеї знайшли широкий відгук вже після смерті авторів, однак, зважаючи на значущість таких ідей, А.Шопенгауер та С.Кіркгор вважаються фундаторами неklasичної філософії.

Неklasична філософія 19 ст.

У другій половині 19 ст. неklasичні ідеї почали поширюватися все інтенсивніше, набуваючи, разом із тим, різних форм вияву. Зокрема, можна вести мову про своєрідне ідейне протистояння двох тенденцій – з одного боку, ірраціоналізму (як критики претензій розуму на домінування) та, з іншого, – сцієнтизму (як реакції на неспроможність класичної філософії вирішити властиві їй суперечності, яка знаходила вияв у прагненні дослідників замінити абстрактно-теоретичний підхід до світоглядних проблем конкретно-прикладним, властивим тогочасній науці). Зразком першої тенденції була так звана «філософія життя», тоді як втіленням другої позиції були марксизм та позитивізм.

В межах «філософії життя» працювали такі дослідники як Анрі Бергсон (1859-1941), Вільгельм Дильтай (1833-1911), Генріх Зіммель (1858-1918), Фрідріх Ніцше (1844-1900). Попри несхожість згаданих філософів між собою, для їхньої творчості характерні деякі спільні риси, а саме:

- акцент на понятті «життя»;
- звернення до позараціональних чинників людського життя (почуття, спілкування, переживання тощо);
- наполягання на тому, що в матеріальному світі панують інакші закони, ніж у духовному світі людини (така позиція була спрямована проти спроб деяких дослідників досліджувати людину засобами природничих наук, зводячи її духовну діяльність до функціонування належних тілу органів).

Чи не найбільш оригінальним представником згаданого напрямку був німецький філософ Ф.Ніцше.

Він запозичив ідею волі в А.Шопенгауера, вважаючи, що воля знаходить прояв, перш за все, через життя, яке постає першою та єдиною реальністю, відносно якої все решта (природа, почуття, Всесвіт тощо) є лише елементами. Оскільки життя рухає воля, то у ньому панує боротьба за виживання, в якій виживає сильніший. Але, на думку Ф.Ніцше, цю боротьбу намагається регулювати християнська етика милосердя, яка захищає слабких всупереч світовій волі. Звідси бере початок заклик Ф.Ніцше до переоцінки всіх цінностей, до утвердження етики сильних (гасло: «Підштовхни того, хто падає!»). Нова сильна людина (філософ йменує її «Над-людиною»), прихід якої, згідно з Ф.Ніцше, має відбутися незабаром, повинна стати «по той бік добра та зла», бути поза мораллю. Таку позицію мислитель називає імморалізмом, протиставляючи його поняттю аморалізму, яким оперує сучасна етика, що ґрунтується на християнських цінностях.

Ідей Ф.Ніцше отримали неоднозначне тлумачення. З одного боку, ідеал Над-людини, заклик до переоцінки цінностей тощо дуже імпонували праворадикальним групам, влада яких у європейських країнах поступово зростала впродовж 1920-30 рр. (нацисти у Німеччині та Австрії, фашисти в Італії, фалангісти в Іспанії), та які доволі успішно

інтерпретували погляди німецького філософа для боротьби з маргінальними в їхніх очах політичними (діячі лівого спектру політики), національними (найчастіше, євреї), релігійними (до прикладу, Свідки Єгови), соціальними (люди без визначеного місця проживання, геї) та іншими групами. З іншого боку, деякі видатні діячі світової культури (зокрема, Т.Манн) визнавали себе ніцшеанцями, оскільки поділяли заклик Ф.Ніцше до людської активності. За іронією долі, часто такі представники «гуманістичного ніцшеанства» були чи не найбільш непримиренними опонентами «радикальних ніцшеанців» (фактом є те, що книги Т.Манна входили до офіційного списку книг в нацистській Німеччині, які підлягали вилученню з бібліотек та публічному спалюванню).

Марксизм з'явився внаслідок діяльності творчого тандему німецького економіста, соціолога та філософа Карла Маркса (1818-1883) і його співвітчизника Фрідріха Енгельса (1820-1895). Згодом з марксизмом стали ототожнювати й інших мислителів, але основні ідеї були сформовані та сформульовані саме згаданими діячами.

На ранньому етапі своєї творчості вони зробили спробу поєднати ідеї Г.Гегеля та Л.Фюєрбаха, запозичивши від першого діалектичний принцип, а від другого – матеріалістичну позицію, що виявилось у твердженні, що джерелом розвитку матерії постають внутрішні суперечності її розвитку.

В пізніший період марксизм зробив акцент на соціальній філософії, яка характеризувалась економічним детермінізмом. Марксисты поділяли історію суспільства на 5 етапів, які називали суспільно-економічними (або соціально-історичними) формаціями: первісно-суспільний лад, рабовласницький, феодальний, капіталістичний (сучасниками якого були Маркс та Енгельс) та комуністичний (настання якого було відсунуте в недалеку перспективу). Згідно з марксизмом, суспільний розвиток (прогрес) полягав у поступовій необхідній зміні наступною формацією попередньої. Джерелом таких змін було наростання внутрішніх суперечностей в системі виробничих (або економічних) відносин тієї чи іншої формації (наприклад, економічна неефективність праці рабів призвела до появи феодалізму як системи виробничих відносин, при якій виробник сільгосппродукції був зацікавлений у результативності своєї праці, оскільки віддавав власнику землі (феодалу) лише частину свого прибутку). Саме в цьому й полягає зміст економічного детермінізму: по-перше, зміна історичних епох відбувалась внаслідок економічних змін (способу виробництва), а також, по-друге, зміна виробничих відносин (яку марксисты називали «базисом») зумовлювала зміну складної системи під назвою «надбудова» (куди включалися суспільна свідомість, система політичних, релігійних, суспільних відносин тощо).

Ще один з аспектів залежності марксистів від традиції німецької класичної філософії виявлявся в тому, що вони прагнули пояснити сучасні для них соціальні процеси за допомогою сформульованих Г.Гегелем законів діалектики. Наприклад, К.Маркс та Ф.Енгельс тлумачили класову боротьбу (протистояння пролетаріату, який працював за допомогою неналежних йому засобів виробництва, та класу власників засобів виробництва) як необхідний елемент переходу від неефективного капіталістичного способу виробництва до перспективного комуністичного, для якого властива громадська власність на засоби виробництва та відсутність експлуатації людини іншою людиною, що, в свою чергу, тлумачилося як виявлення діалектичного закону боротьби та єдності протилежностей (з очевидним акцентом на боротьбі).

Слід відзначити, що політизація філософських ідей марксизму, перетворення їх в знаряддя ідеології багатьма ліворадикальними політичними групами, а також намагання використати їх у реальній політико-економічній практиці (зокрема, у СРСР, КНР, Камбоджі), мало наслідком, з одного боку, спотворення цих ідей, та, з іншого, – легітимізацію (узаконення) насильства одних суспільних груп по відношенню до інших.

Позитивізм 19 ст. прийнято розрізняти за допомогою понять «перший позитивізм» та «другий позитивізм» (останній також називають «емпіріокритицизмом» або «махізмом»).

Представниками «першого позитивізму» вважають французького соціального мислителя Огюста Конта (1798-1857), від назви праці якого («Курс позитивної філософії») утворено назву напрямку, британського філософа Джона Стюарта Мілля та британського філософа й біолога Герберта Спенсера. До «емпіріокритицизму» зараховують австрійського фізика та філософа Ернста Маха та німецького філософа Ріхарда Авенаріуса.

Найважливіші ідеї «першого позитивізму»:

- філософія повинна займатися не метафізичними питаннями, на які принципово неможливо дати однозначної відповіді, а бути так званою «позитивною» наукою та займатися систематизацією знань, аналізом мови науки та її логіки;
- необхідно працювати над осмисленням дійсного суспільства, а не створювати проекти «досконалого» суспільства. Це означає, що потрібно розкрити певні закони, згідно з якими функціонує суспільство. Змінити розвиток неможливо, але науковець здатен передбачити основні тенденції розвитку. Наукою, предметом вивчення якої має бути суспільство, позитивісти вважали соціологію (засновником якої вважають О.Конта);
- прогрес суспільства – це прогрес позитивної науки, яка досліджує факти;
- деякі позитивісти намагалися використати для пояснення світоглядних явищ здобутки природничих дисциплін, які демонстрували суттєві успіхи впродовж II половини 19 ст. У зв'язку з цим, Г.Спенсер, використовуючи здобутки еволюційної біології, розглядав суспільство як цілісний організм, частини якого пов'язані між собою та виконують властиві їм функції.

Представники «другого позитивізму» зосередилися на питаннях методології, вважаючи її провідною дисципліною. Також до їхніх заслуг належить формулювання так званого «принципу економії мислення» як вищого принципу науки та критерію її досконалості: слід надавати перевагу тим науковим концепціям, які найпростіше описують базовий матеріал. Цей принцип вважається одним із найголовніших в сучасній науці.

Необхідно відзначити, що започаткована у 19 ст. тематика продовжила свій розвиток у філософії 20 та навіть 21 ст., зберігаючи характер некласичного осмислення світоглядних проблем.

Особливості сучасної некласичної філософії. Класифікація напрямків.

Сучасна філософія відзначається наступними суттєвими рисами:

- в цілому вона є сукупністю різноманітних підходів до стану кризи, в якій перебуває сучасний світ, аналізом такого стану та спробами накреслити шляхи виходу з нього. Такі кризові настрої прийшли на зміну новочасному пізнавальному оптимізму та вірі

- в прогрес людства за допомогою розуму і його продуктів (науки, техніки, нової ідеології тощо);
- некласичний характер сучасної філософії виявляється у радикальній переоцінці та критиці ідей, уявлень, цінностей класичної філософії, з одночасним залученням до власного змісту всієї попередньої філософської традиції (не дивно, що деякі напрямки філософування у 20 ст. отримали свою назву з'єднанням префікса «нео», що означає «новий», з найменуванням філософського підходу, що має свої корені в класичній традиції – до прикладу, мова йде про неотомізм, неокантіанство, неогегельянство, неопозитивізм тощо);
 - відмова від абсолютів та утвердження принципу контекстуальності істини (відповідно до якого, істинність висловлювання або й комплексної концептуальної позиції визначається контекстом, в якому ми їх розглядаємо – в одному контексті твердження є істинним, в іншому ж, – істинним може виявитися твердження опонента). Наслідком цього стала наступна риса –
 - плюралізм підходів, при якому жоден із напрямів, жодна зі шкіл чи методологій не може претендувати на одноосібне володіння істиною.

Оскільки напрямів сучасної філософії дуже багато, для розуміння їхньої якісної специфіки історики філософії пропонують їх певним чином класифікувати. Одну з таких класифікацій розглянемо ми, взявши за критерій поділу кризове явище, яке передусім є предметом зацікавлення класифікованих шкіл чи позицій.

Напрями філософії 20-21 ст.:

- 1) сцієнтичний (предметом його зацікавлення є криза наукового пізнання, яка виявила себе на межі 19-20 ст. та, як наслідок, змусила дослідників ставити питання про те, за яких умов наукове пізнання може претендувати на адекватне осягнення дійсності). В межах цього напрямку працювали представники неопозитивізму, постпозитивізму, неокантіанства тощо;
- 2) антропологічний (для якого очевидно була криза людини, людської природи, міжлюдської комунікації тощо, яка полягала у втраті сучасною людиною важливих впродовж довгих віків сенсожиттєвих орієнтирів). Тут слід відзначити екзистенціалізм, філософську антропологію, персоналізм, фройдизм та неофройдизм тощо;
- 3) культурологічний (який акцентував на кризі культури – наприклад, як сукупності самобутніх локальних культур, які зникають під навалом єдиної, уніфікованої глобальної культури). Прикладом таких позицій є структуралізм та постструктуралізм, історіософія та філософія культури та ін.;
- 4) релігійна філософія (в центрі уваги якої опинилась криза релігійності та, ширше, духовності, яка стала наслідком послаблення позиції релігійних інституцій впродовж усього Нового часу). Практично кожна релігійна конфесія сформувала власну філософську позицію (як от неотомізм, діалектична теологія, грецька православна релігійна філософія Х.Яннараса тощо);
- 5) критичні теорії (предметом критики яких стала криза суспільних стосунків, яка серед іншого виявлялась у пануванні тоталітарних режимів, масових репресіях, расовому та етнічному протистоянні тощо). Зразком критичних теорій є неомарксизм та постмодернізм.

Слід відзначити, що така класифікація має досить умовний характер, бо для багатьох мислителів 20-21 ст. властиве розмаїття стилів і тематики, яке робить неможливим однозначне віднесення автора до того чи іншого напрямку.

Розгляньмо коротко найважливіші ідеї, які були створені в межах запропонованих напрямів.

Найважливішими проблемами, якими займалися представники сциєнтичної філософії, були:

1. Проблеми демаркації та верифікації. Мова йшла про демаркацію (відділення) наукового знання від ненаукового та про такий критерій відділення як здатність знання бути перевіреним на істинність (верифікованість). Дослідники міркували таким чином: якщо певне твердження може бути верифіковане (наприклад, зведене до фіксації за допомогою чуттєвого досвіду), то воно може бути назване науковим, якщо ж ні, то твердження оголошується зразком релігійного, метафізичного чи інакшого ненаукового знання. З часом кількість критеріїв демаркації збільшилась – деякі дослідники наполягали на здатності наукових тверджень бути фальсифікованими (тобто, гіпотетично спростованими практичним експериментом) або оголошували критерієм демаркації конвенцію (домовленість) між вченими вважати деяке твердження науковим. Така проблема розглядалася представниками неопозитивізму (інші назви – «третій позитивізм», «логічний позитивізм»), такими, як діячі так званого Віденського гуртка (М.Шлік, Р.Карнап, О.Нойрат), а також К.Поппером (який обґрунтовував поняття «фальсифікація»).
2. Проблеми логіки розвитку науки та факторів впливу на розвиток. Питання ставилося про те, якою є модель розвитку наукового знання: приріст знання відбувається через акумуляцію (просте накопичення) інформації чи мають місце деякі якісні зміни у змісті знання, які приводять, врешті-решт, до зміни мислительної парадигми (наприклад, некласична наука приходить на зміну класичній). Також важливо зрозуміти, від яких – внутрішніх чи зовнішніх – факторів такі зміни залежать більше. Прихильники позиції інтерналізму наполягали на тому, що наука розвивається, передовсім, за рахунок внутрішньої логіки (наприклад, І.Лакатос), натомість філософи-екстерналісти вважали зовнішні чинники важливішими, узалежнюючи науку від соціокультурних умов, у яких вона функціонує (П.Фоєрабенд, М.Полані). Така проблема була головною темою постпозитивізму, до якого, окрім названих, зараховують також Т.Куна та К.Поппера.
3. Проблема відмінності методології природничих та соціогуманітарних наук. Якщо метод дослідника природи має характер узагальнення (може бути названим методом генералізації), тобто, спрямований на виведення загальних закономірностей зі спостереження окремих фактів, то метод дослідника культури, суспільства, історії є фіксацією окремих значущих фактів (є методом індивідуалізації). Проблема, яка виникає у зв'язку з цим: які з історичних фактів чи культурних явищ слід вважати значущими або, ширше кажучи, як соціогуманітарні науки можуть досягти достовірності та об'єктивності пізнання? Дослідники вважали, що при виборі значущого науковець-гуманітарій орієнтується на оцінку факту з точки зору системи загальнолюдських цінностей. Описана проблема була

піднята представниками неокантіанства, серед яких були Г.Коген, Г.Ріккерт, В.Віндельбанд.

Найважливішими проблемами, якими займалися представники антропологічної філософії, були:

1. Проблема людського існування. Започатковане у 19 ст. С.Кіркегором вивчення людини як істоти, що визначається, радше, особливостями свого неповторного існування, ніж загальнолюдськими сутнісними рисами, знайшло своє продовження у філософії 20 ст. в аналізі самих чинників, які визначають людське існування. Такі чинники цілком в дусі некласичної традиції оцінювалися як позараціональні, а найважливішими з них називали: свободу (Ж.-П.Сартр), здатність до комунікації (К.Ясперс), «буття у світі» (так М.Гайдеггер називав особливість становища людини, яка полягала у виході за межі самої себе), усвідомлення абсурдності буття (А.Камю) та ін. Всі названі представники належали до різних національних шкіл екзистенціалізму.
2. Проблема особливого статусу людини. Вона розглядалась або в контексті певних властивостей людини (зокрема, представник філософської антропології А.Гелен відзначав недостатність та незавершеність людини як біологічної істоти та компенсацію цієї незавершеності за допомогою культури, інший представник цієї течії – М.Шелер – вважав людину, передовсім, носієм цінностей тощо), або через акцентування на людській особовості чи персональності (саме представники персоналізму (передусім, Е.Муньє) наполягали на тому, що оновлення суспільства можливе тільки через відродження особистості).
3. Проблема розколотості людської свідомості. Якщо класична філософія тлумачила свідомість як цілісне утворення, самототожне та самодостатнє, то некласичний тип мислення відзначає її принципову дезінтегрованість та залежність від факторів, які не належать до самої природи свідомості, є чужими їй. Мова йде, передусім, про внесок австрійського психіатра З.Фрейда до філософії. Йому належать важливі висновки про структуру людської психіки, які були широко інтерпретовані в контексті людської соціальної поведінки та взаємодії людських спільнот. З.Фрейд зробив припущення, що людська свідомість (Я) перебуває під потужним впливом двох сил – з одного боку на неї тиснуть неусвідомлені інстинкти (передусім, сексуальний та інстинкт агресії, які дослідник об'єднував під назвою «Воно»), а з іншого – культурні та соціальні заборони, спрямовані на впорядкування та підпорядкування неусвідомлених інстинктів (З.Фрейд називав цю складову «Над-Я»). Якщо людина не зможе ефективно використовувати механізми психологічного захисту (наприклад, робити відповідальною за власні невдачі не себе, а інших людей, безособові несприятливі обставини, «нешчасливу долю» тощо), вона приречена на розвиток у неї неврозу, а то й психозу. Філософський зміст концепції З.Фрейда (та його численних послідовників) полягає в тому, що не лише індивідуальна поведінка перебуває під впливом неусвідомлених позараціональних сил, але й людські спільноти діють так само (наприклад, національні групи схильні звинувачувати у власних невдачах інші національні групи – зокрема, національну меншість або націю-сусідку). Окрім фундатора фрейдизму, в межах цієї течії також згадують К.-Г.Юнга, А.Адлера, К.Хорні, Е.Фромма.

Найважливішими проблемами, якими займалися представники культурологічної філософії, були:

1. Проблеми філософії історії. Філософське осмислення історичного процесу має досить давню традицію, але в сучасній філософії воно набуло принципово нових вимірів. Напевно, найбільш новаторською слід назвати позицію неогегельянців (Б.Кроче та Дж.Джентіле в Італії, британця Р.Коллінгвуда), ключовою думкою яких було наполягання на необхідності досліджувати історію як функціонування історичної свідомості, як духовну діяльність дослідника-історика. Акцент неогегельянці робили на тому, що кожне покоління творить власну версію історії (в чому можна побачити продовження гегелівської традиції ототожнення буття та мислення, світу та думки), але не можна вести мову про завершеність історії, наявність у неї кінцевої мети (і в цьому неогегельянство є неklasичним варіантом осмислення історичного процесу).
2. Проблема співвідношення культури та цивілізації. Річ у тім, що обидва поняття з'явилися у 18 ст. та часто використовувалися як синоніми (на рівні буденного мислення вони досі часто взаємозамінювані). Дослідники у 20 ст. зробили спробу їхнього розмежування та, з іншого боку, встановлення зв'язків між явищами, які позначаються такими термінами. Комплекс проблем, який виростав із такого розмежування: стадіальність розвитку культур / цивілізацій (кожна з них проходить етапи зародження, розквіту, занепаду, загибелі); рушійні сили розвитку культур / цивілізацій (переважно такою силою вважали еліту); партикулярність культур / цивілізацій (кожна з них є неповторною та замкненою для іншої); оцінка впливу цивілізації на культуру (цивілізація знищує культуру чи сприяє її збереженню та ефективному функціонуванню) тощо. На ґрунті філософії культури працювали, до прикладу, О.Шпенглер, А.Тойнбі, М.Данилевський.
3. Проблема детермінованості людської свідомості. Зокрема, структуралісти (К.Леві-Стросс, Ф.Бродель, Ф.Ар'єс) вважали, що в основі усіх свідомих актів лежать певні сталі структури, які визначають форму дій свідомості та результатів її діяльності (наприклад, К.Леві-Стросс вважав, що свідомість навіть сучасної людини глибоко вкорінена у структурах міфологічної свідомості). Висновок, який з цього можна було зробити: вся діяльність людини (і на рівні індивіда, і на рівні групи) є жорстко детермінована такими структурами. З одного боку, вивчення таких структур є ключем до розуміння людської свідомості та культури, але, з іншого боку, описуваний підхід констатує неможливість людської суб'єктивності.

Найважливішими проблемами, якими займалися представники релігійної філософії, були:

1. Проблема актуальності релігійної свідомості. Однією з причин кризи релігійності, яку констатували представники майже всіх конфесій, була невідповідність релігійного світогляду актуальним потребам часу. Тому одним із перших завдань, яке намагалися вирішити релігійні філософи, було, зберігаючи релігійний дух відповідної філософської позиції (чи то сформованого на основі католицької традиції неотомізму, чи діалектичної теології, яка сформувалась на ґрунті протестантизму), перетворити її на світогляд, який міг би ефективно пояснювати

реальні проблеми та протистояти актуальним викликам сучасного соціального світу.

2. Проблема значущості християнського світогляду. Неотомісти (Ж.Марітен, Е.Жільсон, Ю.Бохенський) наголошували на тому, що вирішення найважливіших проблем світової філософії можливе тільки на ґрунті релігійного світогляду, а знайти відповіді на найважливіші для себе питання людина може у Св.Письмі; протестантські мислителі К.Барт, П.Тілліх, Р.Бультман наполягали на тому, що людина здатна реалізувати сенс буття тільки через віру.
3. Проблема міжконфесійної толерантності та екуменізму. Головна думка, так чи інакше підтримувана сучасною релігійною філософією, полягає в наступному: ознакою релігійності є перебування у вірі, а не конфесійна приналежність.

Найважливішими проблемами, якими займалися представники критичних теорій, були:

1. Проблема відчуження людини. Вона була започаткована марксистами, які вважали, що в системі капіталістичних виробничих відносин робітник є відчуженим від результатів своєї праці, власником яких стає власник засобів виробництва. Неомарксист (зокрема, Д.Лукач) розширює поняття відчуження, вважаючи, що в сучасному світі має місце тотальне оречевлення людини внаслідок панування товарного відношення.
2. Проблема наслідків домінування споживацького відношення до світу. Найбільшою мірою цим цікавилися представники так званої «Франкфуртської школи», яких традиційно ототожнюють з неомарксизмом (Т.Адорно, Г.Маркузе, Ю.Габермас та ін.). Вони, зокрема, вважали, що впродовж Нового часу суспільство керувалося рекомендаціями зорієнтованої на успіх так званої «інструментальної раціональності», яка прагнула підкорити природу та людину як самоцінного індивіда. Наслідком такої орієнтації стала екологічна криза та розвиток тоталітаризму. Вихід із ситуації, що склалась, згадані мислителі вбачають в утвердженні зорієнтованої на компроміс «комунікативної раціональності», на ґрунті якої можна побудувати суспільство, яке брало б до уваги інтереси кожного.
3. Проблема вироблення нового світогляду. Звісно, що всі напрями так чи інакше до цього приклалися, але найбільшою мірою позиціонує свою новизну така течія, як постмодернізм. Саме в лоні постмодернізму (такими його діячами, як Ж.Дерріда, Ж.Дельоз, Ж.Ліотар, Ж.Бодрійяр, Р.Рорті) було сформульовано наступні характерні риси постмодерної доби: антилогіцизм як протест проти будь-яких унормувань думки; антидемаркаціонізм як протест проти розмежування різних напрямів діяльності (на тій підставі, що наука, мистецтво, філософія тощо повинні співпрацювати, а не протистояти); вторинне засвоєння як діяльність на основі тих феноменів, які вже раніше були виявлені в історії культури; вільний герменевтичний дискурс як вимога допуску до обговорення значущих питань усіх зацікавлених; самоцінність діяльності як надання значущості не так результатам, як самому процесу.

В цілому слід відзначити, що феномен сучасної некласичної філософії в силу своєї незавершеності ще не може бути оціненим сповна, його розвиток триває, виявляючись щодня в нових формах та через нові ідеї.

Ключові поняття теми:

1. Ірраціональний – нерозумний, позарозумний.
2. Позитивізм – світоглядно-методологічна позиція, яка вважає, що філософія повинна вивчати мову та логіку розвитку науки.
3. Імморалізм – позаморальність, незалежність від моральних оцінок.
4. Сцієнтичний – той, що пов'язаний із наукою.
5. Демаркація – розмежування, відділення.
6. Верифікація – перевірка на істинність.
7. Інтерналізм – світоглядно-методологічна позиція, яка вважає, що наука розвивається під впливом власних внутрішніх факторів.
8. Екстерналізм – світоглядно-методологічна позиція, яка вважає, що наука розвивається під впливом зовнішніх (наприклад, соціальних) факторів.
9. Імпліцитний – прихований, неявний.
10. Екзистенція – існування.

Лекція 7: Історія розвитку української філософії.

1. Загальні особливості української філософії. Джерела філософії періоду Київської Русі.
2. Філософія Григорія Сковороди.
3. Українська філософія XIX-XX століть.

Загальні особливості української філософії. Джерела філософії періоду Київської Русі.

Найбільшою проблемою, яка виникає у зв'язку зі спробами оцінити її внесок до світової філософії, є те, що значна частина її здобутків може бути окреслена як «філософська думка», але не як завершений та цілісний філософський світогляд. Це прямо пов'язано з наступними особливостями української філософії:

- Українська філософія ніколи не виявляла схильностей до побудови абстрактно, раціональних систем, а надавала перевагу питанням моралі та життєвому повчанню.
- Вона постає внутрішнім явищем української культури, оскільки завжди цікавилась питаннями, які були прямо пов'язані з долею народу, національним та культурним будівництвом чи виживанням.
- Вона була сильно інтегрована у літературу і громадсько-політичну думку.

Якщо коротко дати відповідь на питання про те, чим українська філософія відрізняється від будь-якої інакшої національної філософії, то такими характерними рисами можна назвати:

- антеїзм;
- кордоцентризм;
- барокальність;
- емоційність;
- естетизм.

Філософія не виникла в Україні самочинно, як це було, наприклад, у Греції. Вона була занесена сюди у готовому та достатньо розвинутому вигляді з Візантії разом із християнською релігією близько 1000 років тому. Філософія, що прийшла з Візантії, за своїм характером була органічною єдністю античної та ранньої середньовічної (патристичної) філософії. І на початках свого функціонування в культурі Київської Русі була простим повторенням і засвоєнням ідей античної та середньовічної філософії (найвиразніше це проявлялося у так званому «начотництві», тобто, начитуванні завезених книг – оригінальних чи перекладених). З часом, проте, з'являються праці, які мали більш самостійний характер, які й стали основою для самобутнього розвитку власної філософської думки, а не були просто переповіданням вже відомого і, значною мірою, чужорідного. Ці праці і стали джерелами філософської думки періоду Київської Русі.

До джерел філософії Київської Русі належать:

1. «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Найважливішою ідеєю цієї праці є протиставлення Старого заповіту, символом якого є Закон, і Нового, символом якого виступає Благодать. Бог Старого заповіту є суворим Богом, Богом,

що карає за найменший непослух (вигнання з Раю, спалення Содому і Гоморри, Потоп), який вимагає чіткого та неухильного дотримання Свого Слова (на практиці це виявлялося у суворому дотриманні різноманітних правил, приписів, заборон тощо, які регулювали релігійне та побутове життя давніх юдеїв). Бог Нового заповіту є милосердним, з любові до людей Він пожертвував єдиним Сином. Митрополит Іларіон робить висновок, що з приходом християнства на київські землі прийшла благодать, вибір Володимира Великого сприяв поступу Київської Русі у загальносвітовому масштабі. Тобто, власне головною філософською ідеєю тут є вписування історії Русі в загальносвітовий процес.

2. «Повчання дітям» князя Володимира Мономаха, що є пам'яткою морально-педагогічної думки, провідною ідеєю якої є заклик до пошуку гармонії та злагоди зі світом.
3. «Повість минулих літ». Найважливішою філософською ідеєю цього літопису є вписування історії Русі у загальносвітовий контекст.
4. «Послання пресвітеру Фомі» Климента Смолятича. Провідною думкою «Послання» є наполягання на можливості використовувати філософію для пояснення істин Святого письма.

Якщо говорити про епоху Відродження в українській філософії, то необхідно згадати про діяльність Юрія Котермака-Дрогобича (1450-1494), професора та ректора Болонського університету, який був першим українським автором, праця якого була надрукована (1483). Котермак був достатньо помітним діячем європейського гуманізму.

Важлива фігура українського Відродження – Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566). Він одним із перших почав обґрунтовувати так звану «теорію суспільної угоди», згідно з якою, держава виникає внаслідок доісторичної домовленості людей про передачу частини своєї свободи на користь суспільній безпеці і згоді.

Важливою складовою духовної культури України періоду Відродження і Просвітництва була діяльність братських шкіл, які діяли в умовах полеміки між діячами православ'я та католицизму з приводу «духовної глибини» кожного з напрямків.

Найвідоміші православні полемісти об'єднувалися навколо так званого Острозького науково-освітнього гуртка. До нього належали: Герасим Смотрицький, Стефан Зизаній, Христофор Філалет, Іван Вишенський. Їхніми головними ідеями були:

1. Ідея захисту українського етносу від ополячення і окатоличення;
2. Ідея природної рівності людей незалежно від соціальної і релігійної приналежності;
3. Ідея визначальності внутрішнього життя людини.
4. Наполягання на тому, що православ'я в порівнянні з католицизмом є духовно глибшим, оскільки православ'я орієнтує на самозаглиблення та щире переживання єдності з Богом.

Філософія Григорія Сковороди.

Найважливішою сторінкою культурно-освітнього життя України 17-18 століть стало відкриття і діяльність Києво-Могилянської академії, яка була заснована 1632 р. митрополитом Петром Могилою. В КМА читався дуже ґрунтовно розроблений курс філософії, який намагався поєднати в собі дві важливі складові: з одного боку, духовну традицію вітчизняного філософування, починаючи з доби Київської русі, з іншого боку,

нові тенденції розвитку європейської філософії. Тому у філософських курсах КМА поруч з іменами Аристотеля, Августина, Томи Аквінського, зустрічаються імена представників Нового часу Р.Декарта, Г.Лейбніца, Х.Вольфа.

Найвідомішими діячами КМА були: Інокентій Гізель, Іоаникій Галятовський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Георгій Щербацький, Георгій Кониський.

Одним із випускників КМА був Григорій Сковорода (1722-1794), якому належить створення досить оригінального філософського вчення, яке в основі своїй містить ідею кордоцентризму.

Найважливіші ідеї Г.Сковороди:

- світ має три складові: мікрокосм (малий світ), яким є людина; макрокосм (великий), яким є всесвіт; «символічний» світ, яким виступає Біблія;
- на рівні кожного зі світів можна розрізнити дві природи (натури), які перебувають у постійній боротьбі, але завдяки такій боротьбі світи і можуть існувати: видиму, матеріальну, яка не є, проте, первинною та першорядною за важливістю, та невидиму, духовну, яка виступає первинною та важливішою;
- філософія визначається як наука про умови досягнення щастя; щастя, за Сковородою, полягає у спокої душі, радості серця і «спорідненій» праці;
- необхідною умовою досягнення щастя є самопізнання (тому Сковорода повторює заклик Сократа: «Пізнай самого себе!»), оскільки через самозаглиблення людина здатна зрозуміти власне призначення – і обрати «споріднену» з власними здібностями працю. Також через самопізнання людина здатна збагнути суть протистояння двох природ, яке відбувається у її душі.

Українська філософія XIX-XX століть.

На початку XIX століття українська філософія розвивалась, в основному, у середовищі так званої університетської філософії, головними представниками якої були: Яків Козельський, Петро Лодій, Орест Новицький, Памфіл Юркевич.

З них варто згадати головні ідеї П.Юркевича (1826-1874):

1. Філософські ідеї Платона і Канта є найпродуктивнішими в історії філософії.
2. Критика матеріалізму за приниження значення духовного; ідеалізму за нехтування реальністю.
3. Поза відношенням до духовного неможливе постання людської моральності.
4. Вчення про серце: серце (а не розум) є центром людської духовності та моральності.

Ближче до середини XIX ст. українська філософська думка переважно розвивалась у літературі та діяльності громадсько-політичних організацій.

Тут варто згадати: теорію «непомітного зла» М.Гоголя, філософські ідеї Т.Шевченка, І.Франка, ідеї представників Кирило-Мефодіївського братства.

У XX ст. українська філософія розвивалась трьома шляхами: в межах радянської філософії («розстріляне» Відродження; марксизм; шістдесятники), на західно-українських землях в міжвоєнний період та в діаспорі (В.Липинський, Д.Донцов, Ю.Липа).

Ідея, навколо якої концентрувалися пошуки діаспорної філософії, – це з'ясування причин поразки національно-визвольного руху в Україні 1917-22 рр. Важливо пам'ятати

про те, що згадані мислителі, які працювали в діаспорі (до них також можна додати Д.Чижевського, О.Кульчицького, М.Шаповала, І.Мірчука, В.Винниченка, І.Лисяка-Рудницького та ін.), намагалися побачити, крім політичних та історичних, ще й інші фактори, які негативно вплинули на результат українського революційного руху. Тому вони активно займалися з'ясуванням особливостей українського національного характеру, ментальними рисами українського етносу, специфікою соціального складу населення українських територій, дослідженнями фольклорних, міфологічно-релігійних, побутових джерел соціальної поведінки українців тощо.

Українська філософія ХХ ст. на території України тривалий час розвивалась в межах марксистсько-ленінської філософії, яка виконувала роль ідеологічного обґрунтування офіційної політики радянського уряду та партійних органів. Оскільки сама політика неодноразово змінювалась від суттєвого послаблення ідеологічного тиску на всі сфери культурного життя до радикального згортання культурних реформ (аж до фізичного знищення ініціаторів та провідників цих реформ), то подібних злетів та падінь зазнавала й українська радянська філософія. Зокрема періодами культурно-філософського піднесення можна вважати середину 1920-х рр. (що пов'язано з офіційно підтримуваною політикою українізації всіх сфер соціального та культурного життя), період II пол. 1950-1960-ті рр. (що пов'язані з офіційно проголошеним партійним керівництвом розвінчуванням «культу особи» Й.Сталіна та реабілітацією тих, хто зазнав переслідувань впродовж 1930-40-х рр. – так звана «хрущовська відлига»), II пол. 1980-х рр. аж до розпаду СРСР та проголошення незалежності (період реформ М.Горбачова та піднесення національно-демократичного руху). Без сумніву, найбільших втрат (як духовних – внаслідок суворого контролю за змістом того, що досліджують філософи, так і людських – внаслідок знищення чи позбавлення волі провідних діячів українського мистецтва, літератури, науки) українська філософія зазнала в період 1930-40-х рр. (цей період одержав назву «розстріляне Відродження»), 1970-80-их рр. (за часів так званого «брежнєвського застою»).

Ведучи мову про філософію міжвоєнного періоду в Західній Україні, слід згадати про три головні напрямки, якими вона розвивалася:

- філософія історії (іноді говорять про філософію «української національної ідеї»). З цією проблематикою пов'язана діяльність значної частини мислителів, які пізніше продовжили свої дослідження у діаспорі. Зокрема, в міжвоєнний період на західно-українських землях працювали Д.Донцов, В.Липинський, Ю.Липа.
- релігійна філософія, представників якої можна зараховувати до українського неотомізму, мова йде про А.Шептицького, Г.Костельника, Й.Сліпого.
- марксистська філософія: С.Тудор, П.Козланюк, В.Бобинський тощо.

З початку 1990-их рр. починає свій відлік філософія незалежної України, провідною рисою якої можна вважати своєрідний синкретизм – намагання поєднати досягнення західної філософії із власними здобутками, вписати українську філософію до світового контексту, певним чином популяризувати українську філософську думку у світі, а також ближче ознайомитися з тими здобутками західної філософії, які в силу політико-історичних причин все ще залишаються недостатньо відомими для середовища української культури (в першу чергу, це стосується спадщини релігійної філософії, некласичної філософії ХІХ-ХХ ст. тощо).

Ключові поняття теми:

1. Антеїзм – сутнісна риса української філософії (та світогляду взагалі), яка знаходить вияв у пошануванні землі, любові до рідної землі.
2. Кордоцентризм – сутнісна риса української філософії (та світогляду взагалі), зміст якої полягає у наданні переваги позарозумним чинникам розвитку людської особистості, моральності, духовності; філософія серця.
3. Полеміка (полемічний) – суперечка (той, що пов'язаний із суперечкою).

Лекція 8: Проблема буття у філософії.

1. Провідні онтологічні проблеми. Фундаментальність категорії буття.
2. Історичні інтерпретації буття.
3. Рівні, форми та прояви буття.

Провідні онтологічні проблеми. Фундаментальність категорії буття.

На сучасному етапі розвитку філософії прийнято розрізняти дві філософські дисципліни, що займаються проблемою буття, – метафізику та онтологію. Термін «метафізика» запроваджений Андроніком Родоським у I ст. до н.е. при класифікації творів Аристотеля як позначення групи праць, що присвячені розгляду «перших родів сущого» і розташовувалися Андроніком після творів, що аналізували фізичні проблеми. Тому спочатку термін «метафізика» був тільки формальним та означав буквально «те, що знаходиться після фізики», а змістовного значення набув значно пізніше. Термін «онтологія» запроваджений німецьким філософом Р.Гокленіусом (Р.Гоклініусом) у 1613 році, та означає буквально «вчення про суще». Впродовж тривалого часу терміни функціонували паралельно та часто виступали синонімами. У XX ст. між ними означилося чітке розмежування на тій підставі, що:

- метафізика займається першими підставами буття, намагаючись дати відповідь на питання: «Що лежить в основі всього того, що ми звикли іменувати сущим?»;
- онтологія вивчає прояви буття, намагаючись відповісти на питання: «Як буття виявляє себе для людини?».

Хоча в сучасній літературі частіше використовується термін «онтологія», це не означає, що метафізичним питанням сутності буття філософи не цікавляться. Ймовірно, що така ситуація може бути пояснена тяжінням багатьох напрямків філософії XX-XXI ст. до більш науково обґрунтованої аргументації власної позиції, що означає широке використання здобутків природничих і технічних наук, які, як відомо, займаються лише певним сегментом буття (наприклад, фізика – фізичною реальністю, хімія – хімічною тощо), тобто, проявами буття, а не його сутністю.

З факту розмежування між онтологією та метафізикою можна зробити висновок про багатоаспектність проблеми буття. В сучасній філософії прийнято виділяти такі найважливіші онтологічні проблеми:

- що таке буття? чим воно є саме по собі?
- як буття виявляється для людини? в чому полягають людські виміри буття?
- яка структура буття? які його рівні, форми, прояви? який зв'язок між структурними елементами буття?
- як співвідносяться категорії «буття» та «небуття» тощо?

Різноманітність онтологічних питань свідчить, в першу чергу, про глибину та всеохопність самої категорії «буття», які, в свою чергу, слугують підставою для того, щоб проблема буття в історії філософії визнавалася найбільш фундаментальною з-поміж решти філософських проблем. Фундаментальність категорії буття поширюється також на сферу людської повсякденності в усіх її виявах, сферу людської мови, соціальності тощо. Звернімо увагу на таке: перед тим, як приступити до будь-якої

діяльності, людська свідомість повинна засвідчити онтологічний (або ж буттєвий) статус кожного предмета, що включений до діяльності. Тобто, за словами українського дослідника В.Петрушенка, першим за сенсом актом свідомого мислення може бути лише акт «першого» позначення, тобто, «відмежування буття від небуття». Інакше кажучи, лише зафіксувавши, що певна річ є (існує), ми можемо далі здійснювати з нею різноманітні операції. Звісно, що така фіксація часто є непомітною для нас самих, але зрозуміло, що свідомість не може оперувати предметом, якого хоча б для неї немає. Ще виразніше властивість «бути» знаходить прояв у людській мові. Нездарма німецький філософ М.Гайдеггер твердив, що «мова – це дім буття». Мова слугує чи не найважливішою формою, через яку фіксується буття того чи іншого предмета. Особливо виразно це знаходить прояв у західноєвропейських мовах (англійській, французькій, німецькій), де пропуск категорії буття у вигляді дієслова «є» вважається порушенням граматичних норм (не можна сказати просто «Це – стіл», необхідно говорити «Це є стіл»).

Аналіз історико-філософських підходів до категорії буття свідчить, що фундаментальність проблеми буття виявляється в різних аспектах:

- передовсім, проблема буття – це проблема сутності всього, що існує;
- категорія буття слугує підставою єдності світу: попри різноманітність явищ, всі вони мають спільну рису – вони є, тобто, володіють онтологічним статусом;
- для людського світогляду (та свідомості) категорія буття виступає граничним орієнтиром: будь-яка свідома діяльність починається з констатації існування предмету діяльності та завершується констатацією існування іншого (бажаного) стану або неіснування небажаного;
- категорія буття виступає універсальною цінністю та мірилом людської діяльності – особливо у такій своїй формі як «життя»: воно є беззаперечною цінністю, а тому немає нічого трагічнішого в людському житті, ніж його припинення;
- нарешті, буття виступає мірою моральної відповідальності людини: людина може нести відповідальність лише за те, що вона зробила, тобто, за той стан речей, якому вона надала онтологічного статусу.

Саме завдяки своїй всеохопності та багатоаспектності категорія буття не може бути однозначно визначеною, оскільки будь-яке визначення – це відмежування того, що визначається, від усього решта, тобто, обмеження. А якщо буття є всеохопним, то воно не може бути від чогось відмежованим. Єдине визначення буття, яке може бути застосоване за таких умов – це негативне визначення, або визначення через категорію небуття: буття – це те, що є, а не не є. Але таке визначення має ряд недоліків. Передовсім, намагаючись визначити саме небуття, ми потрапляємо в замкнене коло: небуття – це те, що не є. Але важливішим недоліком визначення буття через небуття є те, що в дійсності ми ніколи не зіштовхуємося з проявами абсолютного небуття. Невбуття певних речей, явищ тощо людина воліє розглядати як інший стан буття (наприклад, речі немає «тут», але вона є «там»; людина як тіло не є, але є як вічна душа тощо). Тому категорія небуття завжди виступає як відносна.

Не зважаючи на складність визначення категорії буття, філософи впродовж тисячоліть робили численні спроби визначити її. На цьому шляху відкривалися нові виміри проблеми буття, різні аспекти його застосування, тому сучасна філософія намагається брати до уваги ці підходи, приходячи таким чином до свого специфічного розуміння цієї категорії.

Історичні інтерпретації буття.

Проблема буття є не лише найфундаментальнішою, але й чи не найдавнішою філософською проблемою. Витоки онтологічної проблематики можна знайти вже в перших давніх філософів, уривки праць яких дійшли до нас. Попри різноманітність підходів до буття, можна виділити найбільш характерні для тієї чи іншої епохи позиції.

Як відзначає М.Гайдеггер, вперше виразно проблема буття була окреслена античним філософом Парменідом. Можливо, Гайдеггер має на увазі, що Парменід вперше вживає поняття «буття». Але вже представники мілетської школи (Фалес, Анаксимандр та Анаксімен), які жили і працювали за сотню років до Парменіда, вперше поставили проблему першопочатку (архе) – як деякої незмінної та сталої основи всього, що змінюється, постає, розвивається та зникає. Загалом в античній філософії проблема буття розглядалась як :

- проблема першопочатку (мілетці, Геракліт, Піфагор);
- проблема незмінного та самодостатнього буття самого по собі (Парменід);
- проблема атома як матеріальної основи всього, що існує (Демокріт);
- проблема ідеї як реальної, вічної та незмінної основи речей (Платон).

Також в античності вперше виразно виокремлюються дві позиції щодо розуміння буття:

- метафізика, згідно з якою буттям слід називати лише те, що стало, незмінне і тотожне самому собі (єдине в своїй основі);
- діалектика, згідно з якою сутність буття полягає у вічному русі, постійній змінності.

Для середньовіччя характерне розрізнення абсолютного буття (самодостатнього та ніким не породженого), яким є сам Бог, та буття відносного (залежного від Божого), яким володіє усе створене. Проте, для середньовічних філософів також властиве переконання, що абсолютне буття може виявити себе тільки через відносне і саме так відкритися людині.

В епоху Відродження відбулося важливе розмежування між тілесним, речовим буттям (об'єктивною дійсністю) та людським розумом як втіленням суб'єктивної дійсності. Таке розмежування справило величезний вплив на розвиток природознавства і постановня суб'єкт-об'єктного пізнавального відношення в наступну епоху – Новий час.

Філософи Нового часу деякою мірою повернулися до онтологічної проблематики перших античних філософів: питання про буття вони ставлять як питання про субстанцію (з латинської мови буквально перекладається як «підстава»), тобто, про граничну підставу буття, те остаточне і первинне, до чого можна звести всі прояви буття у світі. Питання про кількісне визначення субстанції («Скільки субстанцій?»), яке намагались вирішити ще античні філософи, представники Нового часу поєднували з питанням про її якісне визначення («Яка субстанція?»). На цьому шляху найбільш помітними виявилися три позиції:

- онтологічний монізм, який твердив, що субстанція одна-єдина (наприклад, Бог або природа), а всі явища світу можна звести до неї (представником є нідерландський філософ Б.Спіноза);

- онтологічний плюралізм, суть якого у визнанні безмежної кількості субстанцій та неможливості звести їх до деякої єдиної основи (представником є німецький філософ Г.Ляйбніц);
- онтологічний дуалізм, що твердить про співвічність та незводжуваність однієї до одної двох субстанцій – матеріальної, до якої можна звести всі прояви матеріального світу, та духовної як граничного вияву духовних процесів (представником є французький філософ Р.Декарт).

Окрім того, продовжується розпочате в епоху Відродження розмежування між об'єктивним та суб'єктивним буттям з виразним наданням переваги останньому. Зокрема, це виявляється в англійського філософа Дж.Берклі, який узалежнює об'єктивне буття від суб'єктивного, стверджуючи, що «бути – означає сприйматися». Найбільш гостро залежність об'єктивного від суб'єктивного постає в німецького філософа Й.Фіхте, який твердить, що справжнім буттям володіє лише Я, а все решта (матеріальне об'єктивне буття) – це продукт Я.

Також потрібно відзначити підхід до проблеми буття німецького філософа Г.Гегеля. Найважливішим його здобутком є те, що він визначає буття не просто як річ або явище, а процес, приписуючи, таким чином, категорії буття характеристики активності, динамічності, розвитку, що відповідає сучасним науковим уявленням про характер буття.

Некласична філософія, перші прояви якої з'являються ще за часів цілковитого панування класичної (зокрема, в її гегелівському варіанті), намагається проаналізувати здобутки попередників, залучивши їх до свого змісту. Тому для філософії ХХ ст. властиве коливання між виразно некласичною позицією та класичним баченням проблеми буття (що виявляється, зокрема, у відродженні зацікавленості метафізикою, яка була більш властива класичному типу філософії).

Некласична філософія зробила такі головні змістовні акценти в розумінні проблеми буття:

- буття розглядається як спрямованість свідомості. Тобто, можна вести мову лише про те буття, яке увійшло до змісту нашої свідомості. Всіляке прагнення відшукати буття «саме по собі» або деяку гіпотетичну сутність буття є марним, оскільки ми не можемо подолати специфічно людського бачення буття. А оскільки при такому баченні проблеми буття ми неодмінно маємо справу лише з *проявами* буття, то некласична філософія все більше повертає від метафізики до онтології. З іншого боку, деякі визначні філософи ХХ ст. (М.Гайдеггер, Н.Гартман) ставлять слушне питання про те, чи таке обмеження уваги тільки проявами буття не приховає від нас очевидної єдності всіх буттєвих процесів. І тому у філософії ХХ ст. присутня також тенденція до відродження метафізичної тематики, до пошуку тієї основи, яка приховується за мінливими та непостійними проявами буття;
- буття розглядається не тільки у просторовому аспекті (як все, що суще в просторі світу і людської свідомості), але й у часовому: буття – це те, що є *тепер*, хоча, можливо, його не буде *потім*, або не було *досі*;
- буття розглядається як плюральне – настільки багатоманітне за своїми проявами, що відшукати деяку єдину підставу для всіх його рівнів, форм, видів неможливо. Єдиним винятком може виступати людське буття як таке, через яке будь-яка форма буття набуває своєї визначеності, «приходить у світ». Але потрібно також мати на увазі, що людське буття функціонує та розвивається за цілковито відмінними

законами, ніж інакші різновиди буття і наші уявлення про буття, часто побудовані за аналогією з уявленнями про власне буття, можуть не відповідати дійсності.

Підбиваючи підсумок, слід сказати, що питання про буття є невичерпним і все ще далеким від остаточного вирішення. Більше того, вирішення такого питання, на думку багатьох філософів, призвело б до зупинки людської думки, оскільки вона раптом виявила б, що дійшла до свого граничного орієнтира, а шляху далі немає.

Сучасна наука теж виробила власне уявлення про буття та його прояви, спираючись на здобутки світової філософії.

Рівні, форми та прояви буття.

Спроби філософії визначити структуру буття, основні його форми, використовуючи здобутки наукового пізнання, є достатньо давніми. Ще давньогрецький філософ Аристотель, залучаючи до розгляду здобутки різних галузей знання, доводив, всупереч Платону, що справжнім буттям володіють не ідеї, а речі. Тому він закликав до дослідження внутрішньої будови речей, заклавши, таким чином, основи природознавчої науки. А все ще важливе для сучасної науки розрізнення матеріального та духовного буття, як можна було побачити, бере свій початок з епохи Відродження.

Сучасну наукову картину світу (як узагальнене наукове бачення світу наукою) слід розглядати як здобуток багатовікової взаємодії власне науки, філософської метафізики та релігії. Тому й сучасне наукове уявлення про буття постало як ціла система компромісів та домовленостей між цими видами пізнавальної діяльності. Це означає, що деякі твердження науки на сучасному етапі її розвитку не можуть бути перевірені експериментально, а тому наукові уявлення про буття перебувають у розвитку та можуть змінитися вже найближчим часом за умови появи нових наукових даних. Це потрібно мати на увазі при розгляді рис наукового бачення буття, які пропонуються сучасними філософами.

Український філософ В.Петрушенко вважає, що найважливіші характеристики буття в сучасній науковій картині світу такі:

- буття розглядається як динамічне, а не статичне (тобто, буття перебуває в постійному розвитку, а моменти сталості, які фіксуються людським сприйняттям, є насправді моментами розвитку; деякі філософи у зв'язку з цим ведуть мову про те, що стан спокою є відносним, бо будь-яке суще, що перебуває у спокої, в іншому відношенні рухається: наприклад, камінь, що нерухомо лежить на березі ріки, водночас рухається разом із планетою Земля довкола Сонця, а також змінюється під впливом теплових, вітрових тощо факторів впродовж тривалого часу);
- буття розглядається як системно-ієрархічне (тобто, буття постає як складне утворення, елементи якого впорядковані певним чином (ієрархія) і перебувають у такій взаємодії, при якій зміни в одних елементах спричиняють певні зміни в інших (система): прикладом такої взаємодії можуть бути так звані «ланцюги живлення» у природі, в яких зміна однієї з ланок з необхідністю спричиняє зміну всіх решта елементів);
- буття постає як еволюційно-демонстративне (це означає, що буття не просто перебуває в розвитку, але й те, що форми сущого, які є пізнішими в часі, є водночас більш демонстративними, ніж раніші за часом форми; це також означає зростання інтенсивності розвитку пізніших форм в порівнянні з ранішими:

наприклад, можна припустити, що людина як вища, в порівнянні з твариною, форма еволюції живого, свідомо фіксує значно більше проявів буття та глибше проникає в його сутність, ніж представники тваринного світу, виявляючи, таким чином, все більше потенційних буттєвих форм);

- буття бачиться як багаторівневе.

Щодо багаторівневості буття слід сказати докладніше. Вже в дуалістичному розрізненні матеріального та духовного буття можна побачити, що воно не є одноманітним. Найважливішим у такому розрізненні є те, що матеріальні процеси протікають за цілком відмінними законами, ніж процеси духовного буття. Найкраще пояснити це на прикладі. Для того, щоб деяке матеріальне тіло пододало певну відстань, необхідно надати цьому тілові імпульсу, врахувати природу середовища, в якому воно рухається, закони взаємозалежності відстані, швидкості та часу тощо; натомість подумки – в межах нашого духовного світу – ми можемо в одну мить перенести деяке тіло на яку завгодно велику відстань, не беручи до уваги жодних фізично-матеріальних умов такого переміщення.

В сучасній науці прийнято розрізняти принаймні три буттєві рівні:

- рівень мікропроцесів (мікросвіт), які можливо спостерігати лише за допомогою спеціального обладнання;
- рівень макропроцесів (макросвіт), серед яких безпосередньо розгортається людське буття;
- рівень мегапроцесів (мегасвіт), тобто, рівень зоряних та галактичних процесів.

Звісно, що між ними існують численні та необхідні взаємодії та залежності, але буття виявляє себе на кожному з рівнів принципово по-різному як у кількісному, так і в якісному відношенні. Наприклад, «життя» деяких елементарних частинок вимірюється мільйонними частками секунди і в порівнянні із середньою тривалістю людського життя (скажімо, 70 років) є «миттю», хоча, у свою чергу, навіть найтриваліше людське життя – це мить в порівнянні з мегапроцесами, які вимірюються мільйонами та мільярдами років.

Сучасні наука та філософія також ведуть мову про різноманітність форм буття. Зокрема, В.Петрушенко пропонує розрізняти такі форми, як:

- неорганічні процеси (нежива природа), куди входять механічні, фізичні, хімічні тощо взаємодії;
- органічні процеси (жива природа), куди входить життєдіяльність різноманітних організмів;
- світ людського буття, в яким вміщується все, що прямо пов'язано з людською суспільністю та духовністю.

Деяко подібну класифікацію пропонують автори навчального посібника за редакцією І.Надольного, пропонуючи розрізняти такі форми буття:

- буття речей (тіл) та процесів, як природних, так і створених людиною;
- буття людини;
- буття духовного (ідеального);
- буття соціального.

Можна зустріти ще й інші класифікації, але при їхньому розгляді слід мати на увазі, що не зважаючи на різноманітність форм буття, неможливість звести одну форму до іншої (як це має місце в деяких філософських вченнях), між ними існують тісні взаємозв'язки. А деякі речовини, явища, процеси, в залежності від обставин, можуть виявлятися по-різному: наприклад, віруси лише за певних обставин набувають

характеристик живих організмів, тоді як поза цими обставинами цілком вписуються до сфери неорганічних процесів.

Тому підсумком аналізу категорії буття може бути те, що не зважаючи на різноманітність своїх проявів, рівнів, форм, буття володіє фундаментальною єдністю, виявляючись як та межа, яку тільки може помислити людська свідомість. Все, що є, дійсно є, і нічого поза буттям немає.

Ключові поняття теми:

1. Онтологічний – той, що пов'язаний з буттям (або його вивченням).
2. Небуття – категорія, яка фіксує відсутність чого (у певному вимірі).
3. Архе – першопочаток.
4. Динамічний – той, що пов'язаний з рухом; рухливий.
5. Статичний – той, що пов'язаний зі сталістю; сталий, нерухомий.
6. Ієрархічний – той, що передбачає існування різних рівнів чого, при якому одні рівні підпорядковуються іншим.
7. Дуалістичний – подвійний.
8. Плюральний – множинний.
9. Мікросвіт – світ малих часток речовини (молекул, атомів, бактерій тощо).
10. Макросвіт – світ тіл, які можуть бути досягнуті органами чуття.
11. Мегасвіт – світ космічних процесів.

Лекція 9: Проблема свідомості у філософії.

1. Ознаки (прояви) свідомості.
2. Теорії походження свідомості.
3. Структура свідомості.

Ознаки (прояви) свідомості.

Подібно до проблеми буття, проблема свідомості є однією з найдавніших філософських проблем. Історія філософії запропонувала дуже багато підходів до цієї проблеми, а також визначень свідомості, але жодне із них не може вважатися остаточним та беззаперечним. Річ у тім, що явище свідомості, як і явище буття, є всеохопним. Згадаймо про те, що сучасна філософія закликає нас розглядати лише те буття, яке увійшло до змісту нашої свідомості. Інакше кажучи, нам слід мати на увазі, що все, що нас оточує, все, що ми сприймаємо, є, передовсім, світом нашої свідомості. Тобто, ми не володіємо здатністю полишити нашу свідомість і подивитися на світ сам по собі, ніби збоку. Тому світ буття для нас, фактично, дорівнює світу нашої свідомості, та володіє тією ж характеристикою всеохопності, що й категорія буття. Звідси й випливає те, що будь-яке визначення свідомості (тобто, відділення від усього решта суцього) є обмеженням її змісту.

Проблеми з визначенням свідомості пов'язані ще й із неможливістю (принаймні, на сучасному етапі розвитку наукових знань) якось зафіксувати свідомі прояви, унаочнити їх. Спроби науки зробити це (наприклад, описати людську думку як сукупність фізико-хімічних реакцій або електророзрядів у мозку) не увінчалися успіхом, бо, даючи можливу відповідь на питання про форму думки, не можуть пояснити зв'язку між такими реакціями та змістом думки.

Так історично склалися обставини, що в українській філософській думці, яка значною мірою досі залежить від марксистської концепції свідомості, остання визначалась як суб'єктивне відображення об'єктивного світу. Але слід відзначити, що відображення об'єктивного (тобто, того, що знаходиться поза межами самої свідомості) є лише однією з багатьох її функцій. Більше того, якщо ми визначатимемо свідомість тільки як відображення, то не зможемо пояснити багату і неповторну природу людської фантазії та творчості як здатності до творення того, чого у світі ніколи не було та навіть не може бути. Тому для розуміння сутності свідомості слід брати до уваги, що вона включає:

- з одного боку, суб'єктивне переживання подій зовнішнього (об'єктивного) світу і життя самого індивіда, тобто, якоюсь мірою свідомість їх відображає;
- з іншого боку, самодіяльне вписування окремих вражень, подій, явищ у поле власного інтелектуального конструювання, тобто, значною мірою свідомість творить, конструє світ.

Можна також зробити спробу визначити свідомість через опис її ознак (проявів), тобто, дати відповідь на питання: «Які ознаки вказують нам, що істота, яку ми зустріли, володіє свідомістю?». В.Петрушенко вважає, що такими ознаками свідомості є:

- особливий, небіологічний тип людської поведінки (людина, хоча й народжується з набором інстинктів, які єднають її з тваринним світом, здатна завдяки свідомості діяти всупереч інстинктам);
- здійснення діяльності на основі соціокультурних процесів із використанням штучних знарядь за їхнім призначенням;
- оперування не наданим явно предметним змістом свідомості (наприклад, як здатність побачити текст за чорними позначками на білому листі паперу);
- творчість як продукування того, що не існує;
- цілеспрямованість діяльності, в якій мета виступає ідеалізацією, що актуально (тут і тепер) не існує;
- мова та мовлення як засіб виявлення свідомості (причому людська мова виконує не тільки інформаційну функцію, як «мова» тварин, але й функції впливу на співбесідника, залучення до спільної діяльності тощо);
- самосвідомість як здатність самофіксації (найбільш повне виявлення вона знаходить в індивідуальній та колективній (історіографія) пам'яті).

Теорії походження свідомості.

Для прояснення сутності свідомості можна також звернутися до теорій її походження, які намагаються доступними їм засобами дати відповідь на питання: «Звідки бере свій початок свідомість?». Найвідомішими теоріями походження свідомості є:

- 1) релігійна, яка твердить, що свідомість була безпосередньо передана людині Творцем (наприклад, так, як це описано в книзі Буття Старого Заповіту). Перевагою такої теорії є підкреслення зв'язку людської свідомості з трансцендентним (позалюдським), надання їй особливого (в порівнянні зі всім решта) статусу. Недоліки: недоведеність теорії; вона не є теорією *походження* свідомості в прямому сенсі слова, оскільки просто фіксує факт передавання свідомості.
- 2) дуалістична, яка твердить, що свідомість є виявом одного з двох (матерії та духу) світових начал. Перевага теорії у твердженні, що між духовними та матеріальними процесами існує суттєва відмінність. Недоліками є психофізичний дуалізм і те, що вона не є теорією *походження* свідомості в прямому сенсі слова, оскільки свідомість просто визначається як вияв духовної субстанції.
- 3) субстанційна, яка веде мову про самопородження свідомості на основі певних чинників (наприклад, людська свідомість постала як наслідок інопланетних впливів). Перевагою теорії слід вважати акцент на самопородженні, самоконструюванні свідомості. Недолік: вона не є теорією *походження* свідомості в прямому сенсі слова, оскільки просто свідчить, що в певний момент свідомість набула статусу людської свідомості.
- 4) еволюційна, яка вважає свідомість наслідком закономірного поступового розвитку живої природи від найпростіших організмів до людини як соціальної істоти. Перевагами є: вписування людської свідомості у контекст розвитку живої природи загалом; вказівка на динамічний характер свідомості. Недоліки: недоведеність самої еволюційної теорії; неможливість встановити прямий зв'язок між розвитком органічної природи та свідомості як психосоціального утворення.

- 5) трудова (вона близька до еволюційної), яка вважає найважливішим чинником постання свідомості розвиток суспільної праці, стверджуючи, що праця створила людину як свідому істоту. Перевага теорії в тому, що праця дійсно має великий вплив на формування та функціонування людської свідомості на рівні індивідуального розвитку. Недоліками традиційно називають суперечності логічного та фактографічного характеру (наприклад, знаряддя праці є значно давнішими за наділений свідомістю вид людини).
- 6) теорія єдиного інформаційного поля, яка вважає свідомість одним із проявів інформаційних процесів, що пронизують Всесвіт. Перевага: отримує багато аргументів на свою користь з боку сучасної науки. Недолік: зміст свідомості та її діяльності не можна зводити до продукування (прийому-передачі) інформації.

До характеристики цих теорій слід додати, що жодна з них не може претендувати на остаточну істинність. Але в кожній з них міститься якась частка ймовірно правильної відповіді на питання про походження свідомості. Тобто, свідомість, очевидно, містить в собі елементи як субстанційності (тобто, самопородження, самовиникнення), так і впливу з боку різноманітних космічних, еволюційних, соціально-культурних тощо чинників.

Структура свідомості.

Свідомість має складну структуру, яка потребує прояснення. Сама вона входить до складу ширшого утворення – психіки. У свою чергу, в психіці можна виділити дві великі області: свідоме та несвідоме (в останню включають усе, що виходить поза межі свідомості: підсвідомість, несвідоме, позасвідоме, надсвідоме). Вони перебувають у постійній взаємодії та часто важко піддаються розрізненню, але таке розрізнення повинно бути здійснене для розуміння сутності свідомості. Психікою володіють не лише люди, але й значна частина представників тваринного світу, тоді як свідомість властива тільки людині. Тваринна поведінка зумовлена інстинктами, умовними та безумовними рефлексами тощо, тобто, тим, що прийнято відносити до області несвідомого. Але навіть несвідоме в людській психіці значно забарвлене елементами свідомого, тому, окрім згаданих елементів несвідомого, людська поведінка також зумовлюється сновидіннями, неусвідомленими страхами та бажаннями, смаками, стереотипами тощо. І все ж в загальних рисах людська поведінка є свідомою.

У структурі свідомості виділяють, передовсім, три рівні функціонування свідомості. Вона виявляється на індивідуальному (носієм її є кожна людина), груповому (можна вести мову, наприклад, про студентську свідомість, свідомість українців тощо) та суспільному рівнях (формами суспільної свідомості є право, мораль, релігія, наука, мистецтво, історія тощо, які властиві не просто групам людей, а всьому людству впродовж усієї історії його розвитку).

У структурі індивідуальної свідомості виділяють такі складові: почуття та емоції, через які вони виражаються; знання, переконання, уявлення тощо; воля; мислення (інтелект); пам'ять і самосвідомість. Але ці складові властиві також решті рівнів свідомості (наприклад, історія як групова чи суспільна пам'ять).

Ключові поняття теми:

1. Інстинкт – програма поведінки, закладена у тваринному організмі та передається спадково-генетичним шляхом.
2. Соціокультурний – той, що пов'язаний із суспільними та культурними процесами.
3. Ідеалізація – уявлення про об'єкт в такому вигляді, в якому він не існує в дійсності.
4. Мова – знакова система.
5. Мовлення – психічний процес, який полягає в оперуванні мовою як знаковою системою.
6. Субстанційний – підставовий.
7. Еволюційний (еволюція) – той, який пов'язаний з поступовим (без різких змін та стрибків) розвитком (процес поступового розвитку).
8. Інтелект – розум.

Лекція 10: Гносеологічні проблеми філософії.

1. Пізнання як філософська категорія. Суб'єкт та об'єкт пізнання.
2. Види пізнання.
3. Рівні та форми пізнання.
4. Проблема істини у пізнанні. Теорії істини.
5. Проблема методу у філософії.

Пізнання як філософська категорія. Суб'єкт та об'єкт пізнання.

Проблема пізнання, яка вивчається філософською дисципліною гносеологією (іноді також говорять про епістемологію), разом із проблемами буття та свідомості належить до найбільш давніх та важливих філософських проблем. Вже у прагненні представника ранньої грецької натурфілософії Парменіда протиставити шлях «правильного» та шлях «неправильного» пізнання виразно бачимо гносеологічну проблему адекватності пізнання та його істинності. В історії філософії були навіть великі часові періоди, коли гносеологічна проблематика виходила на перший план, тоді як розуміння інших філософських проблем визначалося гносеологічною позицією того чи інакшого філософа (наприклад, в епоху Нового часу). Це свідчить про важливість вирішення пізнавальних проблем для людини, тим більше, що зі здатністю пізнавати пов'язані всі важливі здобутки людства, а також можливість людини соціалізуватися, тобто, стати повноцінним учасником соціальних взаємодій.

Гносеологія як філософська теорія пізнання намагається дати відповіді на наступні питання:

1. Чому взагалі потрібне пізнання та як воно можливе? Яка його природа, умови та основи?
2. Яке кінцеве джерело знання? Звідки пізнання бере свій вихідний матеріал? Що таке об'єкт пізнання та який він?
3. Що таке суб'єкт пізнання та яка його роль у взаємодії з об'єктом?
4. Який зміст, форми, закономірності, особливості розвитку, суперечності процесу пізнання?
5. Що таке істина? Як співвідносяться істина та хибність? Які існують способи досягнення істини та які її критерії?

При розгляді пізнавальної проблематики необхідно, в першу чергу, визначити найважливіші гносеологічні поняття. Традиційно такими визнаються поняття «суб'єкт», «об'єкт», «пізнавальне відношення».

В.Петрушенко відзначає, що сучасна гносеологія виділяє в понятті «пізнавальне відношення» три найважливіші аспекти:

1. Інформаційний, який передбачає, що пізнання є процесом здобування знання, створення образів, моделей та теорій дійсності,
2. Вольовий, згідно з яким пізнання визначається як прагнення оволодіти дійсністю та проникнути в її таємниці.
3. Смысловий, який означає, що пізнання є бажанням людини досягти найважливішого для неї стану досконалості в певній галузі.

Потрібно також мати на увазі, що пізнання є складним та суперечливим процесом. Складність його в тому, що воно багатостадійне, багатоаспектне, обмежене певними умовами, простором та часом. Суперечливість пізнання в тому, що в його процесі фізичне (дійсність) перетворюється у фізіологічне (діяльність мозку та органів чуття) і психічне (відчуття, сприйняття), та, врешті-решт, в ідеальне (образи свідомості, поняття, судження тощо).

Якщо пізнання є відношенням, то потрібно встановити, *що* перебуває у відношенні до чого. Отже, пізнання є такою формою відношення (взаємодії) речей, в якій одна з «речей» набуває статусу *суб'єкта* пізнання, а всі інші речі відносно неї стають *об'єктами*. Простіше кажучи, пізнання – це відношення між суб'єктом та об'єктом.

Суб'єкт – це людина, що постає вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням. Під «людиною» в цьому визначенні мається на увазі як окремий індивід (кожен із нас), так і група та навіть суспільство загалом. Простіше кажучи, суб'єкт – це той, хто здійснює пізнання.

Об'єкт – це фрагмент будь-якої дійсності (природної, соціальної, психічної тощо), який не збігається в даний момент з інтелектом, що пізнає, та на який спрямована пізнавальна активність. Об'єктом може бути будь-що, навіть сам суб'єкт (в такому випадку має місце самопізнання). «Об'єкт» не потрібно ототожнювати з «об'єктивною дійсністю», бо вона існує цілком незалежно від нас як сукупність речей, тоді як об'єктами речі стають лише в тому випадку, коли їх робить предмет своєї уваги суб'єкт.

У зв'язку зі щойно сказаним слід зробити ще одне уточнення. Суб'єкт та об'єкт не існують один без одного. В.Петрушенко веде мову про співвідносність суб'єкта та об'єкта: об'єкт набуває характеристик об'єкта лише відносно певного суб'єкта, тоді як суб'єкт набуває своїх характеристик лише через дію на певний об'єкт (крісло, що знаходиться в сусідній кімнаті, є просто річчю, а об'єктом воно стає лише тоді, коли суб'єкт як-небудь зафіксує його – уявить крісло, гляне на нього тощо; і лише в такому випадку суб'єкт набуде власних характеристик – відносно крісла-об'єкта).

Види пізнання.

Складність та багатоаспектність пізнання знаходить прояв передусім у тому, що поділяється на різні види пізнання. Існують різноманітні класифікації видів пізнання, і частіше за все їх намагаються якимось чином погрупувати. Виділяють, зокрема, життєво-досвідне (буденне, повсякденне, буденно-практичне), наукове, міфологічне, релігійне, філософське, художньо-образне (мистецьке), ігрове та екстрасенсивне пізнання. Цей поділ ґрунтується на різноманітності галузей людської діяльності. Досить часто у вітчизняній літературі також пропонують виділяти два головних види пізнання: наукове та ненаукове, тобто, роблячи підставою поділу відповідність пізнавальної діяльності критеріям науковості. Відразу слід відзначити, що такий поділ не зовсім виправданий, оскільки він, по-перше, дещо применшує значущість та диференційованість ненаукового знання, та, по-друге, не бере до уваги те, що деякі види володіють певними ознаками наук ості, але не можуть бути однозначно віднесені до наукового знання (наприклад, філософське пізнання).

Проаналізуємо коротко найважливіші види пізнання.

Життєво-досвідне пізнання має такі характеристики: воно є безпосереднім, тобто, прямо вписаним у повсякденне життя людини, найбільшою мірою прагматичним; воно базується та реалізується в таких формах, як звички, стереотипи, уявлення, що приймаються «на віру» («очевидне», «загальноприйняте»), цінності та значення, що приписуються речам, вірування, передчуття, прикмети, так званий «здоровий глузд» тощо, причому, ці форми володіють рецептурністю, стандартністю, нечіткістю формулювань (що пов'язана зі ситуативністю їх застосування), емоційною завантаженістю; нарешті, таке пізнання є найбільш хаотичним та неформальним, але водночас найбільш ситуативно надійним (ми можемо на нього покладатися і чинити «як всі», «як прийнято») та найбільш інформаційно насиченим (через таке пізнання ми одержуємо найбільше інформації, необхідної для життя в суспільстві, тоді як з науковим, філософським тощо пізнанням зіштовхуємося лише час від часу).

Ігрове пізнання, як відзначають сучасні дослідники, є не просто «дитячим» способом пізнання світу, своєрідним «відпочинком» від серйозності життя, якому ми присвячуємо «вільний» час. Все частіше гра визначається як один з провідних феноменів людського життя, як спосіб взаємодії зі світом, що використовується людиною повсякчас. В якості гри можна розглядати і такі «несерйозні» форми, як дитяча гра, азартна гра, і таку серйозну діяльність як міжстатеві стосунки, політична боротьба, управлінська праця. Це можливо тому, що ігрове пізнання має такі характеристики: воно може бути порівняно легко інтегрованим в інші види пізнання та діяльності (в навчання, в мистецтво, в науку); воно відбувається без особливих емпіричних умов (тобто, гравці самі створюють ігрову ситуацію, умови гри тощо); воно (разом із мистецтвом) є основним способом спілкування людини з можливим; ознаками гри є дотримання добровільно встановлених правил, відсутність гніту «серйозності», можливість вибору як подолання власної обмеженості та прагнення до динамічного вияву можливої повноти існування, можливість довільного виходу з ігрової ситуації.

Міфологічне пізнання не є видом, що властивий лише архаїчній людині – насправді його елементи повсюдно присутні у сучасному суспільстві. Особливостями міфологічного пізнання є: орієнтація на постійну присутність минулого в теперішньому, походження – в сутності, речі – у слові та дії (знаючи дещо про походження якогось утворення, ми переносимо це знання на саме утворення: наприклад, «Яблуко від яблуні недалеко падає» стосовно людини означає, що вона «скоріш за все» успадкувала риси (переважно негативні) своїх предків, і ще навіть не зустрівши саму людину, ми вже якимось оцінюємо її); прагнення до інтеріоризації реальності, тобто, до переведення незнайомого та чужого у знайоме та своє (наприклад, коли незрозумілі природні процеси інтерпретуються як соціальні: блискавки та грім – це суперечка богів тощо); злитість з емоційною сферою; цілісний характер сприйняття деякого змісту за принципом «все пов'язане зі всім».

Для релігійного пізнання характерні такі риси: основною ознакою є віра, для якої властиві недоказовість, неаргументованість; значна роль емоційного відношення до об'єкта релігійного пізнання; об'єктом його виступає божественне одкровення, тобто, за висловом визначного філософа М.Бубера, «повідомлене нам буття»; намагання такого пізнання поєднати практичне і теоретичне, вийти на питання сенсу та значущості життя.

Філософське пізнання характеризується дискурсивним (тобто, аргументованим, послідовним, доказовим) мисленням, намагається (як і релігійне пізнання) дати відповідь

на питання про сенс життя, вивчає світ не сам по собі, а людське відношення до світу та самої себе, вихідним матеріалом такого пізнання виступає поняття.

Художнє пізнання особливе тим, що: описує світ не сам по собі, а через переживання його людиною; є фантастичним за змістом, але реальним за формою; вихідним матеріалом для нього виступає художній образ; особлива увага до самовідчуття та інтуїції творця і реципієнта; відсутність заборонених тем.

Про екстрасенсивне пізнання, як зазначає В.Петрушенко, сучасній науці майже нічого не відомо, але оскільки реально існують випадки яснобачення, телекінезу (переміщення предметів поглядом), пророкування тощо, які не можуть бути вписані до жодного іншого виду пізнання, то цей вид потрібно виділяти, сподіваючись на можливе пояснення згаданих явищ в майбутньому.

Для того, щоб охарактеризувати наукове пізнання, відмежуємо його спершу від ненаукового. Поняття «ненаукового» пізнання дуже широке, тому його часто поділяють на наступні різновиди:

1. Донаукове, яке виступає прототипом, підставою наукового.
2. Паранаукове, тобто, несумісне з відомими пізнавальними стандартами (прикладом його можна назвати хіромантию, астрологію). Таке пізнання з часом може перерости в наукове (наприклад, середньовічна алхімія стала основою сучасної хімії).
3. Псевдонаукове – помилкове пізнання, що будується на свідомому використанні неякісно перевірених домислів, на претензійності та ігноруванні доказів, що його заперечують.
4. Власне ненаукове – розпорошене, несистематизоване, неформалізоване пізнання, яке не описується законами, знаходиться в суперечності із загальноприйнятою науковою картиною світу.

Тому про наукове пізнання можна сказати, що його рисами є: наявність специфічної мови (часто формалізованої); прагнення відмежувати об'єкт дослідження від буденного уявлення про нього; спеціальна підготовленість суб'єкта наукового пізнання; наявність спеціальних засобів впливу на об'єкт (методів); дискурсивний тип мислення (доказовий, послідовний, аргументований).

Підбиваючи підсумок, слід сказати таке. Жоден з видів пізнання не володіє абсолютною перевагою перед іншими, а може бути прийнятнішим лише в залежності від ситуації, в якій знаходиться дослідник, від завдань, які він перед собою ставить тощо. Різноманітність видів пізнання свідчить про складність та неоднозначність цього процесу, а також про можливість альтернативних бачень тієї чи іншої проблеми.

Рівні та форми пізнання.

В пізнавальному процесі також прийнято виділяти рівні та пов'язані з ними форми пізнання. Частіше за все виділяють чуттєвий та раціональний рівні пізнання, інколи до них додають ще синтезувальний.

Чуттєвий рівень пізнання ще не творить жодного знання, але є його імпульсом, початком. Він є історично початковою сходинкою пізнання, і початковою в тому сенсі, що без чуттєвості першого контакту з дійсністю не виникає. Характеристиками чуттєвого пізнання є: безпосередність (пряме відтворення об'єкта); наочність та

предметність образів, що виникають; відтворення об'єктів на рівні явища, тобто, зовнішніх сторін та ознак.

Основними формами чуттєвого пізнання є відчуття, сприйняття та уявлення.

Відчуття виникають під впливом зовнішніх подразників на наші органи чуття та відображають окремі властивості речей, самі по собі не даючи цілісної картини об'єкта пізнання. У зв'язку з цим потрібно відзначити такі недоліки відчуттів: вони мають свої межі (ми не чуємо звуків певної частоти, не бачимо деяких кольорів тощо); вони мінливі, нестійкі, відносні (залежать від стану організму та зовнішнього середовища тощо); вони не дають нам надійного критерію для розмежування суттєвого та несуттєвого.

До деякої міри ці недоліки відчуттів компенсуються у сприйняттях, які є синтезом відчуттів, при якому формується цілісний чуттєвий образ предмета в єдності його сторін та властивостей. Деякі дослідники вважають, що насправді наша свідомість ніколи не має справи з відчуттями як окремими одиницями чуттєвого пізнання, а лише з цілісними сприйняттями.

Уявлення – це наочне відтворення минулих сприймань за допомогою пам'яті та уяви. Це найбільш узагальнена форма чуттєвого пізнання, що за багатьма своїми характеристиками близька до форм раціонального пізнання. Образ предмета, який виникає при уявленні, відрізняється від того образу, який існував у сприйнятті (є загальнішим, біднішим), але в уявленні вже можна відрізнити суттєве від несуттєвого, а також одержати образи того, що не існує (наприклад, через уявне складання елементів реальних речей – кентавр є сполученням людського торсу і тіла коня). Це означає, що вже на чуттєвому рівні відбувається тісна взаємодія його з раціональним пізнанням.

Раціональний рівень пізнання здійснюється за допомогою мислення та має такі характеристики:

- раціональне пізнання спирається на результати чуттєвого;
- образи, що виникають на цьому рівні, володіють абстрактністю та узагальненістю;
- об'єкти відтворюються на рівні сутності, внутрішніх закономірностей.

Формами раціонального рівня пізнання (мислення) є поняття, судження та умовивід. Іноді, як у підручнику за редакцією І.Надольного, виділяється ще одна форма – категорії – як найзагальніші поняття.

Поняття – це логічний образ, який відтворює суттєві якості та відношення речей. Поняття утворюється внаслідок порівняння, узагальнення та абстрагування (відділення першорядних ознак предмета від другорядних) даних, отриманих органами чуття.

Судження – це речення, що пов'язує кілька понять та встановлює наявність чи відсутність зв'язків та відношень між предметами.

Умовивід – виведення з кількох взаємопов'язаних суджень нового, яке щось заперечує або стверджує.

Важливо відзначити, що раціональне пізнання не може обійтися без чуттєвого, тому потрібно говорити не про їхнє протистояння, а про тісну взаємодію. Тому В.Петрушенко говорить про необхідність третього рівня пізнання.

Для синтезувального рівня характерне те, що на ньому відбувається поєднання абстрактно-теоретичного знання з наочно-практичним втіленням. Тобто, за допомогою синтезувального пізнання суб'єкт здатен пересвідчитися, чи теоретичні конструкції його інтелекту адекватно відображають дійсний стан речей. Найвиразніше це знаходить прояв у експерименті, за допомогою якого дослідник наочно (органами чуття) може

пересвідчитися у правильності своїх раціональних побудов (гіпотез). Формами цього рівня є досвід, експеримент і практика.

Досвід – сукупність зафіксованих результатів взаємодії теоретичних знань та реальних життєвих умов.

Експеримент – дослідження спеціально виділених властивостей та параметрів речей у спеціально організованих умовах з можливістю врахування всіх чинників, факторів, умов, що діють на досліджувані речі.

Практика – застосування теоретичних здобутків у реальному житті з фіксацією результатів.

Як бачимо, пізнання є складним за структурою та за виявами процесом. Але складові цього процесу (види, рівні та форми) перебувають у тісній та необхідній взаємодії, яка й забезпечує реальну значущість пізнання для людського життя та діяльності.

Проблема істини у пізнанні. Теорії істини.

Будь-який пізнавальний акт є прагненням знання, яке є цінним не тільки саме по собі, але й тим, що дозволяє вирішувати теоретичні та практичні проблеми, що виникають на шляху людського руху до досконалості. Як розрізнити в усьому тому масиві інформації, що одержується через пізнання, ті здобутки, які сприятимуть такому поступу, і ті, що скоріше віддалятимуть нас від досконалості? Зрозуміло, що ефективно вирішувати проблеми можна за допомогою того знання, яке максимально враховує внутрішні закономірності розвитку тих явищ, речей та властивостей, що «живлять» саму проблему. Для оцінки такого знання людська думка створила спеціальні критерії, які у своїй сукупності об'єднуються під назвою «істина». Знання, відповідно, може бути «істинним» або «неістинним». Істина, таким чином, виступає головною цінністю пізнавальної діяльності (подібно до того, як добро є найвищою моральною, а краса – найвищою естетичною цінністю).

Тому формальне визначення істини може бути таке: істина – це цінність суб'єкт-об'єктного відношення, змістом якої є оціночна характеристика співвідношення знання з предметною дійсністю і мисленнєвим процесом.

Але це лише формальне визначення (істина як те, за допомогою чого оцінюють знання), тоді як за змістом існує кілька тлумачень істини. Такі тлумачення одержали назву теорій істини. Найпоширенішими з них є кореспондентська, когерентна, прагматична, конвенціональна. Охарактеризуємо їх.

Найбільш давньою теорією істини є кореспондентська або теорія відповідності. Згідно з нею, істина – це відповідність уявлень або тверджень реальному стану справ. Перше її формулювання приписують Аристотелю, хоча деякі дослідники знаходять її ще у Платона. Серед найважливіших прихильників цієї теорії істини: Ф.Бекон, Б.Спіноза, Л.Фоєрбах, представники Просвітництва. Тривалий час вона не викликала сумнівів, але поступово виявилися деякі недоліки кореспондентської теорії. Найважливіші з них: невизначеність поняття «відповідність» (наприклад, неможливо встановити відповідність між ідеальними образами свідомості та матеріальними речами); багато висловлювань, що фіксують об'єктивний стан речей, не можуть бути співвіднесені з жодними реальними об'єктами чи фактами (наприклад, висловлювання «все має свою причину» вважається

істинним, але ми не можемо його перевірити на відповідність дійсності). В силу цих та інших причин філософи все більше стали схилитися до когерентної теорії істини.

Когерентна теорія теж має давню історію, але тривалий час залишались в затінку кореспондентської. Основним критерієм істинності знання в ній є його когеренція (узгодженість) з більш загальною системою знання. Тобто, твердження є істинним, якщо воно може бути пов'язаним без суперечності із системою інших тверджень; якщо ж воно суперечить системі тверджень, то є хибним. Недоліком такої теорії є недостатність самої лише узгодженості елементів для визнання істинності системи. Наприклад, всі твердження системи можуть бути хибними, але узгоджуватися між собою.

Вже під впливом неklasичної філософії сформувалась прагматична теорія істини. В її межах істинним вважається таке знання, яке має корисні наслідки для людського життя та яке може успішно застосовуватися на практиці (наприклад, американський філософ В.Джеймс зауважує, що істинність твердження «Бог існує» залежить не від реального існування Бога, а обумовлена тим, що впевненість в його існуванні благотворна для людського співжиття). Недоліком прагматичної теорії її критики називають те, що вона оцінює знання на істинність з точки зору завершеності (реалізованості) того, що воно фіксує (наприклад, якби нацисти виграли Другу світову війну, то це мало б означати, що нацистська ідеологія є вірною).

Конвенційна теорія істини також завдячує своїм утвердженням неklasичній філософії. З її позиції, істина – це те, що вважається істинним в колах зацікавлених або експертів, є результатом домовленості (конвенції) між ними. Недоліком цієї точки зору є те, що самої лише домовленості недостатньо, щоб певне твердження могло беззаперечно вважатися істинним (наприклад, деякі нові відкриття можуть заперечувати те, що домовилися визнавати експерти, й істина знову потребує нового узгодження).

Всі згадані недоліки спричинили те, що в сучасній гносеології все частіше під «істиною» розуміють певний регулятивний принцип, деякий пізнавальний ідеал, який досягається не прямим шляхом, а опосередковано. Тобто, науковець не претендує на істину як деякий кінцевий результат, бо тоді він мав би існувати ще до дослідження і воно було б значною мірою підлаштованим під уявлення про істину. Але дослідник може вважати істинними одержані результати, якщо він суворо дотримувався вимог науковості (послідовність, аргументованість, логічність, несуперечливість тощо). Саме в такому ключі визначається істина в підручнику В.Петрушенка: істина – це еталон та ідеал пізнання, який спрямовує та якісно зумовлює пізнання, яке, у свою чергу, постає складним процесом продукування засобів наближення до істини.

Проблема методу у філософії.

Важливим поняття також є «метод». Під «методом» слід розуміти:

- систему правил та прийомів підходу до вивчення явищ і закономірностей природи, суспільства і мислення;
- шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні та практиці;
- прийом теоретичного дослідження чи практичного втілення чогоось із врахуванням знання закономірностей розвитку об'єктивної дійсності.

Метод прийнято співставляти із суб'єктом та об'єктом.

З одного боку, метод регулює пізнавальну діяльність, виступає знаряддям діяльності суб'єкта (і, в такому відношенні, обмежує сваволлю суб'єкта, хоча вибір

методу залежить від суб'єкта). З іншого боку, метод залежить від об'єкта («який об'єкт, такий і метод»), і навпаки («який метод, такий об'єкт»: це останнє пов'язано з тим, що оскільки досліджувані явища є *складними*, то в залежності від обраного методу перебуває те, що досліджуватиметься у складному *комплексі* явищ, що врешті-решт набуде статусу об'єкта пізнання).

Метод слід відрізнити від близьких до нього форм діяльності: процедури, алгоритму, рецепту, спільним для яких є некритичне передбачення очікуваного результату, що забезпечується суворим дотриманням певної схеми (послідовності) дій. Тобто, метод, на відміну від цих форм, вимагає чіткого *усвідомлення* діяльності, засобів та результатів.

Методологія може бути визначена наступним чином:

- сукупність методів, застосовуваних у певній науці;
- сукупність фундаментальних, перш за все, світоглядних принципів, які скеровують дослідження у сфері теоретичних і практичних проблем;
- вчення про метод, що пов'язане із самопізнанням науки.

Також від «методу» і «методології» прийнято відрізнити «методику». Методика – збирання та розробка ефективних способів використання певних методів у *конкретних* ситуаціях пізнання та діяльності (наприклад, «методика гри на фаготі», «методика вивчення іноземної мови у вищій школі» тощо).

Будь-який метод містить такі складові:

- А) описову (опис інструментів, обладнання, засобів, умов, матеріалів, що використовуються у методі), яка дає відповідь на питання: «Що?».
- Б) операціональну або процедурну (послідовність дій), що відповідає на питання: «Як?».
- В) концептуальну (обґрунтування самої можливості так чи інакше будувати метод), яка дає відповідь на питання: «Чому?» та формулюється у вигляді певних принципів (наприклад, «принцип простоти» і «принцип відносності» у фізиці, загальнонауковий «принцип економії мислення» тощо).

Будь-який метод можна оцінити на предмет виявлення так званих «властивостей» методу (і тим самим зробити висновок про його ефективність, адекватність, можливості застосування у конкретній пізнавальній ситуації). Найважливіші властивості методу:

1. Ясність (загальнозрозумілість).
2. Детермінованість (відсутність всюдозволеності у застосуванні певних принципів суб'єктом; передбачає, що кожен наступний етап методу прямо пов'язаний з попереднім етапом).
3. Спрямованість (підлеглість певній меті).
4. Результативність (здатність забезпечити досягнення певної мети).
5. Плідність (здатність давати, окрім прямих (очікуваних) результатів, ще й побічні, але важливі).
6. Надійність (висока ймовірність отримання шуканого).
7. Економність (результативність із мінімумом витрат часу та засобів).

Методи прийнято класифікувати за різними підставами. Ось кілька класифікацій.

А) за співвідношенням у змісті методу загальних ідей, принципів та конкретних правил методи поділяють на:

1. Методи-підходи – загальні ідеї, принципи, які формують вихідні позиції дослідника.

2. Методи-прийоми – конкретні правила, алгоритми дій, безпосередній інструментарій пізнання.

Б) за видами наук виділяють методи:

1. гуманітарних наук;
2. природничих наук;
3. соціальних наук;
4. інструментальних наук (математичні, логічні тощо).

В) за функціональним призначенням або за рівнями пізнання виділяють методи:

1. емпіричного етапу пізнання (вони забезпечують здобування та первинну обробку інформації): порівняння, вимірювання, опис, класифікація, спостереження, експеримент тощо.
2. емпірико-теоретичного етапу пізнання (вони забезпечують опрацювання фактів та проникнення в сутність досліджуваних процесів): аналіз, синтез, індукція, дедукція, формалізація, ідеалізація тощо.
3. теоретичного етапу пізнання (забезпечують формування *теорій* через постановку *проблем* та аналіз *гіпотез*): аксіоматико-дедуктивний, гіпотетико-дедуктивний, системно-структурний, теоретичного моделювання, сходження від абстрактного до конкретного, поєднання історичного та логічного тощо.
4. окремо виділяють так звані «евристичні методи» (прийоми та дії, що активізують творчий процес, скорочують шлях вирішення складних пошукових завдань): наприклад, «мислення вголос», «мислення з олівцем», «мозковий штурм», «синектичний штурм» тощо.

Г) за широтою використання та глибиною проникнення в сутність досліджуваного виділяють методи:

1. загальнофілософські: феноменологічний, герменевтичний, діалектичний, аналітичний, метафізичний тощо.
2. загальнологічні: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, екстраполяція тощо.
3. загальнонаукові: ідеалізація, формалізація, системно-структурний тощо.
4. конкретно-наукові: наприклад, метод вуглецевого аналізу в історичних науках (археології, нумізматичі).
5. конкретні методики.

Ключові поняття теми:

1. Суб'єкт – той, хто здійснює пізнання та діяльність.
2. Об'єкт – те, що пізнається або над чим здійснюється дія.
3. Адекватний – той, що відповідає обставинам, часу тощо (відповідний).
4. Стереотип – звичне сприйняття деяких явищ.
5. Інтеріоризація – психічний процес, який полягає у внутрішньому засвоєнні та перетворенні зовнішніх (наприклад, соціокультурних) явищ.
6. Формалізований – викладений у символічній формі (наприклад, через математичні формули).
7. Альтернативний – інший можливий (спосіб, шлях, рішення тощо).
8. Раціональний – пов'язаний з розумом.
9. Кореспондентський – відповідний.

10. Когерентний – узгоджений.
11. Прагматичний – практично зорієнтований.
12. Конвенційний – заснований на конвенції (угоді, договорі).
13. Метод – шлях, спосіб вирішення практичних і теоретичних завдань.
14. Алгоритм – послідовність одноманітних дій, яка з необхідністю приводить до очікуваного результату.
15. Детермінованість – наявність причинно-наслідкового зв'язку, залежність від чого, визначеність.
16. Гіпотеза – припущення.

Лекція 11: Проблеми людини, культури, суспільства та історії у філософії.

1. Проблема людини у філософії. Людина, індивід, особа, особистість, індивідуальність.
2. Культура та цивілізація.
3. Філософське осмислення суспільства.
4. Проблеми філософського осмислення історичного процесу.

Проблема людини у філософії. Людина, індивід, особа, особистість, індивідуальність.

Як відомо, у понятті світогляду як центрального філософського поняття закладене не просто знання про світ, але й взаємозв'язок між ним і тим, хто оглядає світ. Звідси випливає, що філософія як світоглядне знання ставить питання не просто про світ, а про людське відношення до світу. Тому філософії також вкрай важливо дати відповідь на питання «Хто така людина?». І це питання настільки важливе для філософської думки, що впродовж тисячоліть мислителі не полишали спроб відповісти на нього, а в XX ст. навіть сформувалася спеціальна дисципліна, що займається найбільш загальним осмисленням сутності людини, – філософська антропологія.

Виявляється, що дати відповідь на питання про сутність людини надзвичайно складно. Вияви суто людського є дуже різноманітними, а будь-яке визначення обмежує те, що визначається, і в такому випадку визначення людини було б неповним та неточним. Характерний приклад з історії філософії демонструє це. Давньогрецький філософ Платон визначив людину як «двоногу істоту без пір'я», на що один із його опонентів приніс обскубаного півня і мовив: «Ось людина...». Це ж стосується і поширених визначень «людина – це істота, наділена розумом», «людина – істота соціальна» тощо. Вони підкреслюють лише якийсь один вияв людського, нехтуючи рештою. Тому філософи вже давно прийшли до думки, що визначення людини залежить від того аспекту в її сутності, який виділяє дослідник: біолог дає біологічне визначення людини, соціолог – соціологічне тощо. Завдання філософії – максимально враховувати слушні моменти таких визначень і так наблизитися до розуміння сутності людини.

Перші труднощі виникають вже тому, що існують кілька слів, які позначають людину та часто використовуються як синоніми, хоча кожне з них підкреслює якийсь окремий момент в людській сутності. На сучасному етапі розвитку філософії ці поняття розмежовуються так.

Людина – це термін, що позначає вид у біологічній класифікації («*homo sapiens*» означає «людина розумна» і це єдиний відомий сучасній науці вид людей; решта вважаються вимерлими).

Індивід – це окремий представник виду «людина розумна». Цим поняттям позначають сукупність головних (але не всіх) характеристик, що притаманні людям як живим організмам. Наприклад, людина залишається людиною, навіть якщо у неї відсутня кінцівка або вона визнана психічно неповносправною. В цьому сенсі кожен із нас народжується людиною та індивідом.

Особу як поняття часто плутають з особистістю, а деякі дослідники взагалі не виділяють окремо поняття «особа», обмежуючись лише «особистістю». Це пов'язано, очевидно, з нерозрізненням цих понять в російській мові (де вживається «личность»), від

якої в силу історичних обставин залежала українська наукова термінологія. Проте, аналіз європейських мов свідчить, що в них розрізняються два значення (наприклад, в англійській мові є «person» і «personality», у німецькій – «Person» і «Persönlichkeit» тощо). Ми пропонуємо розрізняти ці поняття так: особа – це соціальна характеристика людини. В першу чергу, це людина як суб'єкт та об'єкт соціальних стосунків, як носій певних соціальних ролей. Відмінність цього поняття від попередніх полягає в тому, що ми не народжуємося особами, а одержуємо статус особи від суспільства завдяки відповідності певним умовам, які самі по собі від нас майже не залежать. В різних суспільствах умови різні, але є деякі спільні ознаки визнання людини особою: наприклад, людина отримує посвідчення особи, виборчі права, законодавчо закріплені обов'язки та особисту відповідальність за їх виконання тощо. В деяких випадках (наприклад, за умов серйозних ментальних розладів) людина не одержує статусу самодіяльної особи, тобто, залишаючись об'єктом соціальних відносин, вона часто обмежена в активному їх здійсненні (не є суб'єктом). Підсумовуючи, можна сказати, що особа – це формальне визнання людини самодіяльною повноправною та відповідальною істотою з боку суспільства. Особистістю можна назвати людину, що усвідомлює власну унікальність, неповторність, власні вади і переваги, смаки, переконання тощо, відповідальність за свою діяльність. Тобто, людина постає самостійною і самодіяльною істотою для самої себе (на відміну від особи, яка визнається такою суспільством). Для того, щоб розрізнення між особою та особистістю стало ще очевиднішим, наведемо кілька прикладів. Якщо набуття статусу особи або його втрата мало залежать від самої людини (цей статус надає або відбирає суспільство), то статус особистості є здобутком самої людини. Суспільство (держава) може позбавити людину права активно впливати на соціальні відносини (наприклад, ув'язнити), але не здатне заборонити людині бути особистістю та виявляти власну самостійність (В.Стус, наприклад, знаходячись в ув'язненні, періодично оголошував голодування на знак протесту проти сваволі табірної охорони зокрема та радянської каральної системи взагалі, виявляючи тим самим свою особистісну позицію, яку жодна каральна система обмежити не могла). Суспільство (держава) може забезпечити лише права людини як особи, але особистістю людина стає з власної ініціативи та відповідаючи на внутрішню потребу, а не на зовнішню вимогу держави. Виконуючи певну соціальну роль (реалізуючись як особа), людина може залучати або не залучати до своєї діяльності особистісні переживання (приймаючи рішення про суворе покарання злочинця, суддя може перекладати свою відповідальність за позбавлення людини волі на вимоги закону, на державу, від імені якої він чи вона бере участь у процесуальних діях тощо, але також може відчувати власну вину та навіть діяти за власними переконаннями, а не за вимогами соціальної ролі «суддя», тобто, пом'якшити вирок, знайшовши для цього достатні підстави, зробити заяву про самовідвід (самоусунутися від виконання ролі) чи навіть здійснити самогубство, розуміючи, що в перших двох випадках, можливо, самому чи самій доведеться відповідати перед законом за невиконання його норм). В останньому сенсі, суспільство не може регулювати особистісну позицію людини, а здатне ефективно керувати людиною тільки на рівні формальних вимог, на рівні особи. Додамо до цього, що людина не народжується ні особою, ні особистістю, і навіть набувши статусу особи, не реалізуватися як особистість (тобто, все життя залишатися скоріше стандартним споживачем суспільного продукту та виконавцем покладених на неї соціальних функцій (отримати освіту, відслужити в армії, одружитися, народити і виховати дітей (які, у свою

чергу, повторять той самий стандартний шлях), відпрацювати і з почуттям виконаного обов'язку піти на пенсію), ніж творцем власного неповторного життя).

Ще вужчим поняттям є «індивідуальність», яке означає такий рівень вияву особистості, коли людина не просто усвідомлює власне неповторне життєве завдання, але й намагається його реалізувати, навіть ціною суспільного невизнання і соціальної самотності (нерозуміння).

Філософська антропологія, проте, не зупинилась на визначенні різноманітних синонімів поняття «людина», але також спробувала окреслити прояви специфічно людського способу буття, сформулювати сутнісні риси людини, а також спробувала поєднати їх із відповіддю на питання про походження людини. Перші спроби помітні ще в епоху античності, і відтоді веде свою історію тенденція визначати людину як дуальну істоту, таку, що вміщує в собі різноманітні опозиції (власне людське і тваринне, людське і божественне, природне і суспільне, духовне і тілесне тощо). В залежності від того, якій зі складових надавалося більше значення, людина називалась чи то вищою твариною (як вважає еволюційна теорія походження людини), чи то вінцем творіння і цілковито виключеною зі світу природи (як переконує нас релігійна теорія походження людини) тощо. Хоча дуалізм у визначенні сутності людини досі не втратив значущості, але тепер філософи більше схиляються до визначення людини через цілий комплекс властивих їй рис. Наприклад, німецький філософ Л.Фюєрбах під назвою «сутнісні сили людини» розумів такі специфічно людські характеристики як розум, волю та почуття (сучасні дослідники додають до них також людську тілесність). Якщо ж спробувати проаналізувати сучасне розуміння специфіки людського у філософській антропології, то виявиться, що її намагаються окреслити, визначаючи людину як носія:

1) розуму; 2) віри; 3) розрізнення добра та зла; 4) усвідомлення власної смертності; 5) пам'яті про минуле та надії на майбутнє; 6) суто людських емоцій та якостей (сміх, плач, любов, ненависть, фантазія, творчість, оцінка тощо).

Але тільки з додаванням до суто людських якостей ще одного фактора – соціокультурного – стане зрозуміло, як людина виокремилась із природного середовища і заради чого зробила це.

Особлива значущість соціокультурного фактора виявляється в тому, що людина не може вижити лише завдяки генетично закладеним природним інстинктам, а нову позитивну програму розвитку, яка надбудовується над інстинктами, пропонує їй культура та соціальність.

Тому й розглянемо далі поняття суспільства і культури у філософії.

Культура та цивілізація.

Питання про культуру в якомусь із її аспектів ставилися у філософських вченнях, починаючи з епохи античності. В певні періоди часу вони набували значення першорядних: наприклад, в добу Відродження – як питання про сутність мистецтва, роль митця тощо. Особливо інтенсивним стало філософське осмислення культури у XX ст., у зв'язку з чим навіть з'явилася спеціальна філософська дисципліна – філософія культури, яка стала відповіддю на кризові явища в сучасній культурі.

Кризовість культури у XX ст. виявилась передовсім у таких явищах:

- поступове розчарування у європоцентричності культури (європоцентричність означає, що саме європейська культура розглядається як найпродуктивніша,

найдосконаліша та зразкова для інших культур) як наслідок «відкриття» неєвропейських самодостатніх культур;

- поява «масової» культури (передовсім, це розвиток «масового культуротворення» внаслідок появи портативної та легкої в користуванні «образотворчої» техніки, цифрової аудіо- та відеотехніки, що привело до процвітання графоманії, шоу-бізнесу та кічу як зразка примітивної, орієнтованої на широкий загальномистецької продукції, яка не володіє насправді жодною естетичною чи художньою цінністю);
- радикальні зміни (в тому числі, кризові) у найважливіших складових культури (науці, мистецтві, релігії), пов'язані з появою та утвердженням неklasичного мислення;
- глобалізація (як здатність людства радикально впливати на планетарні параметри), в тому числі, економічна, політична, культурна;
- крах «проекту Модерну», тобто, розчарування у можливості прогресу та раціоналізації людського співжиття, соціально-політичних відносин.

Ось ці зміни й загострили проблему культури у ХХ ст. Дослідники відразу зіштовхнулися із вкрай важкою проблемою – як визначити таке складне явище як «культура», причому, так, щоб врахувати всі її можливі прояви та не обмежити її як явище. Другою важливою проблемою філософії культури стало відмежування поняття «культура» від поняття «цивілізація» і співставлення їх як явищ.

Праця над визначенням поняття «культура» привела до появи величезної їх кількості (перше наукове визначення культури дав 1871 року Е.Тейлор; в період 1871-1919 рр. з'явилося 7 визначень; А.Крюбер і К.Клакхон 1952 року налічили 157 визначень; в 1970-их рр. їх було близько 300, а на сучасному етапі розвитку науки кількість визначень культури вимірюється чотиризначним числом). У зв'язку з цим дослідники прийшли до усвідомлення неможливості однозначного і повного визначення такого складного явища, зупинившись на аналізі так званих сутнісних ознак культури, які акцентуються тим чи інакшим визначенням.

Зокрема, В.Петрушенко виділяє наступні сутнісні ознаки культури. До культури необхідно відносити:

- 1) все те, що створене людиною на противагу до всього, що має природне походження, – світ артефактів;
- 2) способи, технології, методи культуротворчої діяльності;
- 3) сукупність духовних та матеріальних цінностей;
- 4) наслідки людської діяльності, які можуть бути оцінені як вияв максимальної досконалості для певного часу та можливостей (як, наприклад, єгипетські піраміди, що були збудовані без застосування важкої будівельної техніки, чи українську дерев'яні церкви, зведені без використання металевих кріплень);
- 5) способи збереження, поширення та використання культурних цінностей;
- 6) способи взаємодії між елементами культури та між різними культурами;
- 7) способи, правила, норми, стереотипи людської поведінки.

Лише беручи до уваги всі ці ознаки, можна збагнути її як явище, відрізнити власне культурні прояви від некультурних: наприклад, хоча дерева є, безперечно, природного походження, але насаджений людиною парк є культурним утворенням (перша ознака); людина, яка поводить згідно з нормами суспільства, в якому живе, називається

«культурною», а та, що порушує норми, – «некультурна», тобто, «злочинець» або «дикун» як носій іншої культури (сьома ознака).

Друга важлива проблема – це проблема співвідношення культури з цивілізацією.

Обидва терміни увійшли в науку в один час (в епоху Просвітництва) і часто використовувалися як синоніми, хоча такими не є. Наприкінці XIX – початку XX ст. питання про їхнє співвідношення особливо загострилося, і виокремилися дві позиції. Одна з них, в особі свого представника, німецького дослідника О.Шпенглера, розглядала цивілізацію скоріше як негативне явище, як омертвіння певної культури, її занепад, і, відповідно, приписувала цивілізації негативні характеристики. Серед них: деградація мистецтва і духовності, поширення масової культури, моральний занепад суспільства, домінування матеріальних цінностей над духовними тощо. Інша позиція (до якої можна зарахувати, хоча й в силу різних обставин, таких дослідників, як М.Данилевський, А.Тойнбі, американський дослідник I половини XIX ст. Л.Морган) твердить, що цивілізація є, скоріше, піком розвитку культури.

Істина, як відзначив ще давньогрецький філософ Аристотель, лежить десь посередині. Тому сучасне розуміння співвідношення цих двох явищ намагається брати до уваги аргументи обох сторін, тобто, і розмежовувати, і шукати спільне між культурою та цивілізацією. Це тим більше важливо, що артефакти часто мають і культурні, і цивілізаційні складові.

Тому запропонуємо наступну схему для розрізнення культурних та цивілізаційних складових у тому, що створене та твориться людиною.

Культура орієнтується, в першу чергу, на традицію (тобто, для неї цінністю володіє те, що отримане від предків, існує «споконвіку»), натомість цивілізація – на новацію (чим новіше – тим цінніше). Якщо культура прагне до втаємниченості (сакральності), то цивілізація – до спрощеності (профанності). Для культури предмети володіють неутилітарністю та самоцінністю (в контексті культури роботи, наприклад, Вінсента Ван Гога є безцінними, тобто, їх не можна замінити будь-чим еквівалентним). Натомість для цивілізації предмети володіють, в першу чергу, зручністю, комфортністю, ефективністю, престижністю, утилітарністю (корисністю) та мають грошову вартість (та ж таки картина Ван Гога має страхову вартість або може бути продана на аукціоні). Також можна сказати, що культура усуває страх перед Чужим (тим, що до неї не належить) завдяки вивищенню власного, тоді як цивілізація – через уніфікацію (накидання представникам різних культур деякої універсальної культури, якою на сучасному етапі розвитку людства є американізована «культура» фаст-фуду, поп-музики, голлівудського кінематографу, релігійної індиферентності, ринкової економіки, представницької демократії тощо).

Проте, найважливішим підсумком є те, що на сучасному етапі розвитку людства і філософського мислення, цивілізацію слід розуміти як такий рівень і стан суспільства, якому притаманний високий злет культури та її ефективне функціонування в усіх галузях буття суспільства.

Філософське осмислення суспільства.

Суспільство у його різноманітних проявах та аспектах вивчають різні науки, які об'єднуються під рубрикою «суспільні науки»: соціологія, юриспруденція, історія, соціальна психологія, політологія тощо. Філософія теж здійснює свій власний розгляд

суспільства, намагаючись вивчати його як цілісну систему. Тому прийнято вважати, що предметом соціальної філософії є найзагальніші закони функціонування та розвитку суспільства.

Перш, ніж назвати найголовніші проблеми, якими займається соціальна філософія, з'ясуємо, що означає поняття «суспільство». В.Петрушенко називає три суттєві моменти поняття суспільства:

1. Суспільство є *формою* організації життєдіяльності людей (що відрізняється, наприклад, від природного буття людини).
2. Суспільство є *типом* соціальної інфраструктури (наприклад, ліберальне суспільство, інформаційне суспільство, суспільство споживання).
3. Суспільство є історичним *процесом* зміни різних соціальних утворень (наприклад, архаїчне суспільство, феодальне, епоха козаччини в Україні, вікторіанська епоха в Англії).

Беручи це до уваги, В.Петрушенко визначає суспільство як *форму спільної життєдіяльності людей, яка організована на засадах соціальних норм, структур та стандартів, а також у відповідності з вищими духовними орієнтаціями людини*.

Суспільство на сучасному етапі розвитку соціальної філософії прийнято розглядати як систему та виділяти такі найважливіші його складові:

1. Сфера матеріально-виробничої діяльності.
2. Сфера економічної діяльності.
3. Сфера побуту та сімейних стосунків.
4. Сфера соціальних відносин, органів та інституцій.
5. Сфера духовного життя.

Системність суспільства передбачає, що жоден із вказаних елементів не може бути проігнорованим або вилученим без порушення ефективного функціонування суспільства. Це особливо добре видно на прикладі тих суспільних утворень, які в силу певних історичних обставин приділяють одним елементам більшу увагу, ніж іншим. Зазвичай це виправдовується нагальністю вирішення тих чи інших проблем, тоді як вирішення інших «може почекати», або вони вирішуються автоматично із вирішенням першочергових. Наприклад, вважається, що налагодження ефективного функціонування економічної сфери забезпечить зростання виробництва, стабілізує владні відносини, підвищить рівень духовного життя. Але на практиці виявляється, що акцентування на одних елементах та зменшення уваги до інших призводить до неефективного функціонування всієї системи (наприклад, внаслідок неухваленості до духовної сфери загальний духовний рівень суспільства знижується, що може супроводжуватися деструктивними соціальними явищами (расовою та національною нетерпимістю, зростанням наркотичної та іншої залежності працездатного населення тощо), а це, у свою чергу, може привести до зменшення інвестиційної привабливості виробничої сфери і, як наслідок, до зниження економічних показників). Саме тому слід розглядати суспільство як систему, в якій усі елементи взаємопов'язані; впливаючи на один елемент, чинник впливу викликає зміну всієї системи.

Однією з найбільш важливих проблем соціальної філософії є проблема співвідношення індивіда та суспільства. Питання, на яке намагається дати відповідь соціальна філософія, звучить так: Що є первинним – суспільство чи індивіди? Проаналізуємо три можливі позиції.

1. Індивіди є первинними, а суспільство є лише сумою індивідів та їхніх взаємодій. Така позиція з'являється в епоху Нового часу на ґрунті такого явища, як атомізація суспільства – зменшення залежності індивідів від великих (церква), середніх (професійні об'єднання – цехи) та малих (родина, сім'я) суспільних об'єднань. Прихильниками такої позиції були Т.Гоббс, Дж.Локк, І.Кант тощо. Прихильники такої позиції вважали, що вивчення міжіндивідної взаємодії може дати розуміння, як функціонує суспільство.
2. Суспільство є первинним, індивіди лише приходять у суспільство, живуть в ньому, полишають його, але воно продовжує функціонувати далі. Ця концепція теж з'явилася в епоху Нового часу, а її найбільш виразними представниками є Г.Гегель та К.Маркс. Також її репрезентує французький соціолог Е.Дюркгайм. Відповідно до цієї позиції, суспільство не зводиться до міжіндивідних взаємодій, а виступає системою над- та позаіндивідних форм, зв'язків та відношень, потрапляючи до яких, людина набуває статусу істоти суспільної.
3. Третя позиція вважає помилкою уподібнювати відношення між індивідами та суспільством відношенню між частиною та цілим, а також ставити питання про субстанційність (самодостатність) та, отже, первинність одного чи другого. Найбільш виразно така позиція виявляється у німецького соціолога Н.Еліаса, який запропонував вести мову не про окремо суспільство та індивідів, а про «суспільство індивідів». Він переконаний, що індивідуальність та суспільна включеність людини зовсім не протилежні одна одній, але навпаки: «унікальна філігранність та диференційованість психічних функцій людини, яку ми виражаємо у слові «індивідуальність», взагалі можливі лише тоді лише завдяки тому, що людина виростає в об'єднанні людей, в суспільстві». Така позиція поєднує переваги як індивідуалістичного бачення суспільства (оскільки людина перестає бути напівавтономним інструментом безособових сил соціальної інтеграції, виступаючи активним діячем) та колективістської інтерпретації (оскільки з народженням людина вплітається в систему соціальних зв'язків, які існували до неї та існуватимуть після неї).

Ще одна важлива проблема соціальної філософії – це питання суспільного розвитку: чи розвивається суспільство взагалі, чи воно прогресує (регресує), який характер, етапи, форми розвитку тощо. Це питання найкраще розглядати в історичній перспективі, адже прогресивні чи регресивні зміни помітні лише з ретроспективного погляду. Оскільки у філософії саме так і відбувалося, з часом виникла потреба виділити окрему галузь філософських досліджень, що займалася б аналізом історичного процесу, історичних змін тощо.

Проблеми філософського осмислення історичного процесу.

Галузь філософського знання, що займається аналізом історії одержала назву «філософія історії». Вперше це поняття вжив філософ-просвітник Вольтер, а закріпилося воно остаточно після публікації німецьким філософом Й.Гердером наприкінці XVIII ст. праці «Ідеї до філософії історії людства». Інколи цю філософську дисципліну також називають історіософія.

Серед найважливіших історіософських проблем доцільно виділити наступні.

В.Петрушенко формулює першу проблему філософії історії так: чи має історія власну якісну специфіку? При відповіді на це питання зазвичай пропонуються три відповіді:

- історія є частиною загального природно-космічного процесу (не має власної специфіки);
- історія якісно відрізняється від природно-космічних процесів (має власну специфіку);
- історія постає сферою виявлення людських якостей та можливостей (можна вести мову лише про людську суспільну історію).

Відповідь на це питання можна поєднати з вирішенням іншої важливої проблеми філософії історії: чи існує деяка ідеальна основа, субстанція історії, що впорядковує історичний процес згідно із законами власного розвитку; чи можна говорити про єдність світової історії. Можна виділити два традиційних вирішення цієї проблеми:

- історичний субстанціалізм, який репрезентований релігійними та світськими теоріями, що постулюють духовне начало, субстанцію історії, яка розгортається у часі та спричинює всю палітру її епох (наприклад, Г.Гегель у своїй історіософії побачив всесвітню історію як процес розгортання Абсолютної ідеї);
- історичний номіналізм, що виражає радикально іншу позицію: всі соціокультурні явища неповторні, не можуть бути зведені до деякої субстанції, що породжує їх із власних глибин (сюди належать концепції неокантіанців В.Віндельбанда і Г.Ріккєрта, теорія «локальних цивілізацій» О.Шпенглера тощо).

Проблематика філософії історії не може обійтися без проблеми спрямованості історії. Відповідь на питання про те, чи має історія свою спрямованість, куди вона рухається, може мати кілька варіантів. Найчастіше говорять про те, що: а) історія полягає в поступальному вдосконаленні людського суспільства (це теорія прогресу, що безпосередньо пов'язана з історичним субстанціалізмом); б) історія полягає в повторенні одних і тих же стадій народження, зростання, розквіту і загибелі окремих неповторних і незводжуваних одна до іншої культур (це теорія циклічності або історичного коловороту і пов'язується традиційно з історичним номіналізмом).

В.Петрушенко виділяє більше варіантів відповіді на питання про спрямованість історії:

1. Замкнений коловорот, тобто, постійне повернення історії на вже пройдені шляхи (найчастіше такий варіант пов'язують з античною філософією історії).
2. Лінійний варіант: історія прямує в нескінченність без особливих змін (частково Новий час та некласична філософія).
3. Завершений цілеспрямований процес: історія має мету, до якої спрямована і при досягненні якої завершиться (дуже характерний варіант для християнської філософії історії та історіософії Г.Гегеля).
4. Історія як процес, що прогресує (найчастіше цей варіант пов'язують з діячами Просвітництва).
5. Циклічний процес: історія як чергування періодів спаду і зростання тощо (характерний приклад – це теорія О.Шпенглера).

Часто з відповіддю на питання про спрямованість історії також пов'язують відповідь на питання про сенс історії та можливість її завершення. Треба сказати, що обидва можливі варіанти відповіді на нього (історія має сенс і завершення, або не має)

містять в собі як позитивні, так і негативні наслідки. Якщо ми визнаємо сенс історії, то це дещо спрощує життя, оскільки ми знаємо, в якому напрямку рухатися людству. Але що робити з тією частиною людства, яка не хоче рухатися у «правильному» напрямку? Якщо ж ми говоримо, що історія не має сенсу, то цим самим не ставимо під сумнів свободу людини. Але тоді може виникнути закономірна розгубленість, подібна до тієї, коли ми опиняємося на цілком незнайомому роздоріжжі.

Проблематика філософії історії також включає до свого змісту питання про співвідношення особи та історії, питання про можливість об'єктивного пізнання історичного процесу тощо. Всі вони одержували далеко не однозначні відповіді з боку дослідників. Це свідчить, в першу чергу, про складність та суперечливість історичного процесу, а також про те, що оцінити історію адекватно можливо лише ретроспективно, з позиції її завершеності. Але хто буде оцінювати історію по її завершенні, якщо людина є якщо не творцем історії, то тим, хто її фіксує – історіографом? Людина та історія є невід'ємними одна від іншої. Людина зникне разом з історією, так само як історія разом з людиною.

Ключові поняття теми:

1. Європоцентричність – надання переваги тому, що має відношення до європейської культури; визнання європейської культури в якості найбільш досконалої та зразкової в порівнянні з іншими культурами.
2. Кіч – зразок масової мистецької продукції, який не володіє реальною історичною, художньою чи естетичною цінністю.
3. Глобалізація – здатність людства радикально впливати на планетарні економічні, політичні, культурні, соціальні та інші параметри.
4. Артефакт – штучно створений предмет, на противагу до того, що має природне походження.
5. Сакральність – утаємниченість, священність.
6. Профанність – спрощеність.
7. Утилітарність – корисність.
8. Уніфікація – зведення чогось різноманітного до єдиного стандарту.
9. Циклічність – повторюваність.
10. Техніка – сукупність допоміжних засобів діяльності.
11. Технократичний (технократизм) – світоглядний принцип, згідно з яким техніка визнається найважливішою підставою суспільного розвитку.
12. Технофобія – страх перед технікою.
13. Амбівалентність – двозначність.

Література до курсу:

1. Гнатюк Я.С. Аналітика філософії: навч. посібник. Київ: Кондор, 2020. 236 с.
2. Гнатюк Я. Статуси філософії: навч. посібник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2018. 156 с.
3. Історія філософії в термінах: навчальний посібник / А.І. Абдула, Н.П. Козаченко, О.П. Панафідіна. Кривий Ріг: Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет», 2013. 175 с.
4. Історія філософії: Словник / За заг. ред. В.І. Ярошовця. Київ: Знання України, 2006. 1200 с.
5. Киричок О.Б. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Полтава: РВВ ПДАА, 2010. 381с.
6. Кислюк К.В. Філософія: навчальний посібник. 3-тє вид., випр. Київ: Кондор-Видавництво, 2018. 230 с.
7. Пазенок В.С. Філософія: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2008. 280 с.
8. Петрушенко В.Л. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії): навчальний посібник. 3-тє вид., перероб. і доп. Львів: Львівська політехніка, 2014. 596 с.
9. Петрушенко В.Л. Філософія: Навчальний посібник. Львів: Магнолія 2006, 2011. 506 с.
10. Подольська Є.А. Філософія. Підручник. Київ: Фірма «Інкос», Центр навчальної літератури, 2006. 704 с.
11. Присухін С.І. Філософія: навчальний посібник. Київ: КНЕУ, 2008. 361, [7] с.
12. Присухін С.І. Філософія: Навчальний посібник. У 2 ч. Ч.ІІ. Система філософії у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях. Київ: КНЕУ, 2006. 168 с.
13. Причепій Є.М. Філософія: підручник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. Київ: Академвидав, 2006. 592 с.
14. Філософія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С.П.Щерба, В.К.Щедрін, О.А.Заглада; За заг. ред. С.П. Щерби. Київ: МАУП, 2004. 216 с.
15. Філософія: підручник / за ред. Л.В. Губерського. 2-е вид., перероб. і доп. Харків: Фоліо, 2018. 621 с.
16. Філософська думка західної української діаспори ХХ століття: ідеї та постаті: монографія / Йосипенко С. та ін. Київ: Наукова думка, 2018. 270 с.
17. Філософський енциклопедичний словник / Гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
18. Ярошовець В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. Підручник. Київ: Знання України, 2004. 214 с.
19. Філософський енциклопедичний словник / Гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
20. Ярошовець В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму. Підручник. Київ: Знання України, 2004. 214 с.